

Probleembeschrijvingen in werkbeprekingen

1. Inleiding

Iedereen heeft in zijn of haar werk te maken met besprekingen.¹ Werkbesprekingen hebben de functie om informatie uit te wisselen, kennis te genereren, problemen op te lossen en besluiten te nemen die in lijn zijn met de nagestreefde doelen. In dit artikel onderzoeken we enkele manieren waarop problemen in werkbeprekingen worden aangekaart.

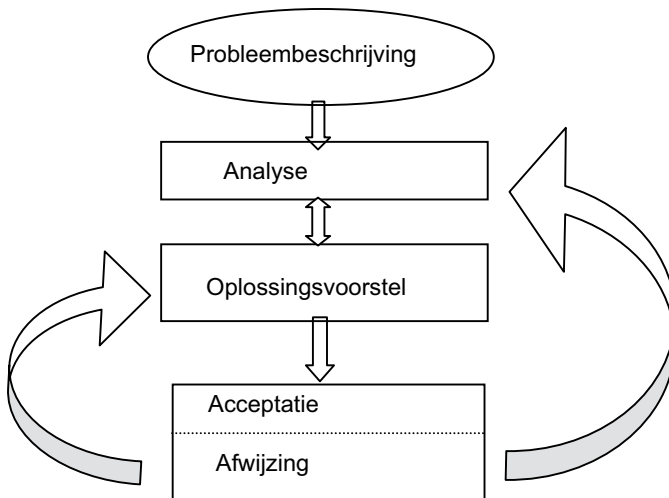
Het onderzoek waar dit artikel deels op gebaseerd is, richtte zich op de vraag hoe problemen in werkbeprekingen besproken worden (zie Van der Schoot 2004). De interactionele activiteit *probleem oplossen* bevat minstens de volgende twee fases (zie Mazeland 2002): (a) een *probleembeschrijving*: de gespreksdeelnemers maken een toestand, een gebeurtenis of een handeling problematisch door die op een specifieke manier te beschrijven; (b) een *oplossingsvoorstel* waarover men het eens moet worden.² Hoewel probleembeschrijvingen zelf al

een soort analyse impliceren, worden ze vaak uitgewerkt met meer gedetailleerde *analyses* (vgl. Button & Sharrock 2000). In elk van deze fases kan overeenstemming tot een relevant issue gemaakt worden. Onenigheid wordt vaak verantwoord – bijvoorbeeld door het probleem anders te beschrijven of door argumenten te geven voor de onuitvoerbaarheid van een oplossingsvoorstel – en kan impliceren dat er naar een eerdere fase teruggaan wordt. De fases die bij het interactioneel bespreken van een probleem onderscheiden kunnen worden (zie figuur 1), vormen dus geen schema dat lineair doorlopen moet worden. De keuze

Samenvatting

Coördinerende teams in bedrijven hebben op een regelmatige basis werkbeprekingen met een routinekarakter. De wijze waarop in zo'n vergadering problemen besproken worden, vertoont een mate van standaardisering die te maken heeft met het soort taken dat uitgevoerd wordt. De formats die gebruikt worden om problemen te bespreken horen tot een organisatiespecifiek repertoire van discourse praktijken dat deel uitmaakt van de bedrijfscultuur. In dit artikel onderzoeken wij een aantal manieren waarop in zo'n teamvergadering probleembeschrijvingen geïnitieerd worden. De teamleden doen dat door werksituaties op een taakgerelateerde manier te beschrijven. We analyseren drie soorten van zulke beschrijvingen en laten zien hoe het design van de beurt met de probleembeschrijving afgestemd is op de handeling die daarmee uitgevoerd wordt.

voor een bepaalde oplossing krijgt overigens vaak de vorm van het maken van afspraken over de *uitvoering* daarvan (vgl. Hofstede 2004).

Figuur 1: *Ideaaltypische fasering van interactieel probleemoplossen (o.b.v. Mazeland 2002)*

In dit artikel beperken we ons tot de vraag hoe de leden van een team iets tot een probleem maken in een werkbespreking. Het gaat dus om de wijze waarop probleemdificussies geïnitieerd worden in de eerste fase van het probleemoplossingsproces. Het accent zal liggen op een beschrijving van de *praktijken* waarmee het handelingstype probleembeschrijving geïmplementeerd wordt.

2. Setting

Voor dit onderzoek zijn werkbesprekingen onderzocht in het postbedrijf EP Europost, een Duitse dochteronderneming van TPG Post. Het materiaal is dus Duitstalig. EP Europost biedt dienstverlening aan op het gebied van geadresseerde massapost zoals catalogi, direct mail en andere reclamezendingen. Het voert te ver om de bedrijfsprocessen hier in detail te beschrijven (zie Van der Schoot 2004), maar het komt erop neer dat EP Europost vanuit het hoofdkantoor in Hannover het proces van een postzending coördineert van zender tot ontvanger. Voor deze coördinerende rol is niet alleen de informatieuitwisseling tussen EP Europost en de externe omgeving van belang, maar ook de interne informatieuitwisseling tussen de verschillende afdelingen. Hierin speelt de *Auftragsrunde* een centrale rol. De *Auftragsrunde* is een afdelingsoverkoepelend overleg binnen EP Europost dat wekelijks plaatsvindt. De volgende afdelingen nemen deel aan dit overleg: Sales, Operations, ICT en Auftragsabwicklung (dit is de afdeling voor orderverwerking). De *Auftragsrunde* heeft als doel om informatie tussen alle betrokken afdelingen uit te wisselen en zo het werk op elkaar af te stemmen.

Problembeschrijvingen in werkbesprekingen

Het overzicht van de lopende opdrachten vormt de agenda van de werkbespreking. Het overzicht vermeldt per opdracht een aantal gegevens, – zoals het weeknummer, het EP-nummer, de naam van de klant en de zending, de omvang van de zending, het gewicht per poststuk, de data van het transport en de data van de eerste en laatste bezorgdag. De opdrachten zijn gegroepeerd in productcategorieën die ook een verschillend verwerkings- en bezorgingsproces behelzen (Easy- en Infomail). Verder is er een tweedeling tussen de lopende opdrachten, die eerst worden besproken, en de opdrachten die recentelijk voltooid zijn (zie figuur 2).

Agenda								
1. Easy Mail								
KW	EP Nr.	Kunde	Aktion	Gesamt Stückzahl	Gewicht pro Stk.	Datum d. Abholung	erster Zustelltag	letzter Zustelltag
47	3100621	Stolzinger	Advent	57.300	85g	19.11.2003	21.11.2003	26.11.2003
49	3102810	Erda Moda	AM 493	35.000	222,8 g	01.12.2003	02.12.2003	05.12.2003
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
2. Infomail								
KW	EP Nr.	Kunde	Aktion	Gesamt Stückzahl	Gewicht pro Stk.	Datum d. Abholung	erster Zustelltag	letzter Zustelltag
46	3110590	Newmedia	Katalog	16.400	149g	10.11.2003	12.11.2003	17.11.2003
46	3110580	Karlson	SVE Kat.72	57.788	85g	10.11.2003	12.11.2003	17.11.2003
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
3. zurückliegende Aufträge								
KW	EP Nr.	Kunde	Aktion	Gesamt Stückzahl	Gewicht pro Stk.	Datum d. Abholung	erster Zustelltag	letzter Zustelltag
45	3100110	Post 2001	MER 186	110.656	136g	04.11.2003	06.11.2003	10.11.2003
45	3102280	Kadanz Institut		17.500	145g	04.11.2003	06.11.2003	10.11.2003
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
..	_/_/_/_	_/_/_/_	_/_/_/_
4. Sonstiges								

Figuur 2: Gesimplificeerd voorbeeld van een agenda van de *Auftragsrunde*

3. Theoretisch kader en methode van onderzoek

De *Auftragsrunde* bij EP Europost is een vorm van *workplace* interactie. Sarangi en Roberts vatten *workplaces* op “as a social institution where resources are produced and regulated, problems are solved, identities are played out and professional knowledge is constituted” (1999:1). Het team dat wekelijks in de *Auftragsrunde* bij elkaar komt, vormt een *community of practice* (Wenger 1998). Een *community of practice* – verder afgekort tot CoP – is een groep mensen die een gemeenschappelijke onderneming nastreeft. Om die te realiseren zijn niet alleen allerlei *practices* (handelwijzes) en instrumenten ontwikkeld, maar ook configuraties van sociale relaties die duurzame, specificereerbare vormen van wederzijds engagement garanderen. De oriëntatie op de gemeenschappelijke onderneming en de sociale vormen waarin naar het doel toegewerkt wordt, vormen het interpretatie- en evaluatiekader waarbinnen activiteiten een functie krijgen, beoordeeld worden en *accountable* zijn. In een organisatie functioneren meerdere CoP's op een min of meer geordende, onderling gerelateerde manier naast en met elkaar. Wenger noemt dat *constellaties* van *communities of practice*. Een constellatie van CoP's hoeft niet te overlappen met de juridische of formele grenzen van een organisatie.

Een CoP heeft een gedeeld repertoire van ‘*negotiable resources*’. Het repertoire omvat allerlei routines en procedures, concepten, terminologie en jargon, soorten documenten en methoden van opslag en toegankelijk maken van kennis en informatie, verhalen, gebaren en symbolen, genres en interactietypes. De elementen van een repertoire worden op een geordende wijze ingezet in steeds terugkerende werksituaties zoals de werkbespreking. Een repertoire is slechts gedeeltelijk lokaal – binnen en door de betreffende CoP – ontwikkeld. De bulk is geïmporteerd, geadopteerd en aangepast voor eigen gebruik. Repertoires zijn organisatiespecifiek. Wanneer we *cultuur* opvatten als een complex en dynamisch systeem van sociaal gedistribueerde kennis, vaardigheden en werkwijzes, conceptuele en materiële instrumenten en sociaal geordende infrastructurele voorzieningen (vergelijk Hutchins 1995 en Lave & Wenger 1991), dan is een repertoire een kenmerkend bestanddeel van een organisatiecultuur.

Een werkbespreking zoals de wekelijkse *Auftragsrunde* in het hoofdkantoor van EP Europost vormt een *situated activity system*. Een *situated activity system* is de geordende verzameling van verschijnselen die geïmpliceerd is in de systematische uitvoering van een bepaalde activiteit in een relevante setting (vergelijk Goodwin 1997). De notie gaat oorspronkelijk terug op Goffman die haar ontwikkelde om herhaald voorkomende interactiesituaties te beschrijven waarin een gemeenschappelijke activiteit wordt uitgevoerd in een “somewhat closed, self-compensating, self-terminating circuit of interdependent actions” (Goffman 1961: 95-96). Wij gebruiken de notie *situated activity system* voor activiteitssystemen waarin specifieke, situatiegebonden taken uitgevoerd worden in een organisationele setting. Het idee erachter is dat arbeidsdelige taken in organisaties tot situatiespecifieke activiteitssystemen geroutiniseerd worden. Min of meer gestandaardiseerde vormen van communicatie en taalgebruik zijn daar een bestanddeel van, evenals specifieke arrangementen van instrumenten en andersoortige hulpmiddelen en de daarbij passende sociale configuraties (zie onder andere Suchman 1987, Hutchins 1995, Engeström en Middleton 1996, Luff en Heath 2000 en Luff, Hindmarsh en Heath 2000).

De *Auftragsrunde* bij Europost is een voorbeeld van een *situated activity system*. Voor de organisatie van het verloop van de bespreking zijn specifieke artefacten ontwikkeld zoals het

Problembeschrijvingen in werkbesprekingen

formulier met het overzicht van de lopende opdrachten die als agenda van de bespreking fungeert. En ook de bespreking zelf verloopt in een patroon dat kenmerken van standaardisering en routinisering vertoont. Die routine moet onderhouden worden. Niet alleen als instructie aan nieuwkomers of als verantwoording voor beslissingen over het verloop van de vergadering, maar ook als een instructie en verantwoording vooraf aan de bespreking, zoals in het fragment hieronder:

Fragment 1

43. Axel : Wir halten es, ich sage es jetzt extra noch einmal vorher. (.)
wij vinden ik zeg het nu nog maar een keer extra van tevoren
44. wir ham letztes mal die Meinungsverschiedenheit gehabt,
we hebben vorige keer het meningsverschil gehad
45. oder die Differenz gehabt, in der Annah:me,
of onenigheid gehad in de veronderstelling
46. eh ich hätte einzelne Aufträge eh vergessen vorzulesen?
ik zou vergeten zijn orders apart voor te lezen
47. nein! ich lese nur Die Aufträge vor, wo UNS etwas vorliegt.
nee! Ik lees alleen die orders voor waarmee iets aan de hand is.
48. Wenn: zu anderen Aufträgen (.) jemand was hat,
als iemand iets heeft over andere orders,
49. muss er halt selber was sagen.
moet hij maar zelf iets zeggen.

Axel is in deze vergadering de voorzitter. Hij formuleert hier de regel dat in de *Auftragsrunde* alleen die opdrachten besproken worden waarover wat bijzonder is te melden valt (met 'uns' bedoelt Axel de afdeling waarvan hij de manager is, orderverwerking). Opdrachten die onbesproken blijven worden volgens de 'normale' gang van zaken uitgevoerd. Wanneer iets in de *Auftragsrunde* aan de orde wordt gesteld, kan dat opgevat worden als een potentieel probleem. De voorzitter formuleert dus een instructie die als interpretatie- en productieregel voor de zaken die in de *Auftragsrunde* aan de orde gesteld worden, tot het repertoire van de CoP zou moeten gaan horen.

We hebben vijf getranscribeerde sessies van de *Auftragsrunde* onderzocht. De duur per werkbespreking is gemiddeld iets meer dan een half uur. Een eerste *datarun* door het corpus resulteerde in de selectie van een aantal episodes waarvan wij dachten dat daarin problemen aan de orde werden gesteld. In een tweede selectieronde baseerden we ons op het convergentiecriterium (er moet overeenstemming zijn tussen het perspectief van de onderzoeker en dat van de deelnemers; zie Mazeland 2003: 251-52). We deden dat door te kijken hoe andere deelnemers reageren op een uiting waarin mogelijk een probleem aan de orde wordt gesteld. De uiteindelijke collectie bevat 19 episodes waarin een (kandidaat-)probleem besproken wordt. Het onderzoek naar de formulering van problembeschrijvingen heeft vooral een verkennende en theorie-ontwikkellende functie. Het gaat om een *collectiestudie* die gebaseerd is op een exploratieve corpusanalyse (vgl. Ragin 1994, Ten Have 2004 en Mazeland 2003).

4. Beurtconstructiepraktijken en sequentiële handelingen

Interactioneel probleemoplossen in werkbesprekingen is onder andere onderzocht door Anderson *et al.* 1987, Meier 1997, Button & Sharrock 2000 en Huisman 2001. Bij Huisman ligt het accent op de manier waarop de leden van een team participeren aan besluitvormingsprocessen en de wijze waarop zulke participatiestructuren gerealiseerd worden. In dit artikel ligt de nadruk op de talige vormgeving van de uitingen waarmee een stand van zaken tot een probleem gemaakt wordt. We kijken nog niet naar de vormgeving van de handelingen waarmee andere fases van het probleemoplossen gerealiseerd worden, en ook niet naar de manieren waarop daarin onderhandeld wordt over de acceptabiliteit van probleembeschrijvingen (zie Van de Schoot 2004).

Al die keren dat een teamlid in de *Auftragsrunde* een probleemdificussie initieert, doet hij dat door iets op te merken over een werksituatie. Hij belicht een stand van zaken op een manier waardoor die tot een mogelijk probleem wordt gemaakt dat besproken moet worden. Het teamlid gebruikt daar criteria voor die gebaseerd zijn op expertise ten aanzien van de processen waarmee orders bij EP uitgevoerd worden. In het *situated activity system* van de *Auftragsrunde* komt de initiëring van een probleembespreking dus tot stand door een taakrelevante situatie op een bepaalde manier te beschrijven. Die situatiebeschrijvingen zijn de *descriptieve praktijken* (vgl. Bergmann 1991) waarmee de handeling *probleembeschrijving* in de werkbespreking tot stand gebracht wordt.

Uit ons onderzoek blijkt dat bepaalde situatiebeschrijvingen in het *situated activity system* van de *Auftragsrunde* als de formulering van een probleem gehoord worden. Ze initiëren een probleemoplossingsdiscussie. Om te kunnen begrijpen hoe een situatiebeschrijving een probleembespreking kan lanceren, maken we onderscheid tussen enerzijds de *beurtconstructiepraktijk* of het *beurtformat* (de *praktijk*), en anderzijds de handeling die met die praktijk interactioneel geïmplementeerd wordt (de *handeling*).³

Niet elke situatiebeschrijving is een probleembespreking. Een gespreksdeelnemer kan bijvoorbeeld ook gewoon een primair informerend doel mee nastreven. Maar ook een situatiebeschrijving die herkend wordt als poging om een probleemdificussie te initiëren, hoeft niet zo opgepakt te worden. Gesprekspartners kunnen in principe zowel op de constructiepraktijk reageren als op de daarmee voorgestelde handeling. In het fragment hieronder bijvoorbeeld, reageren de andere teamleden op zo'n manier op een situatiebeschrijving dat het daarmee beoogde doel – de initiëring van een probleemdificussie – niet meer gerealiseerd wordt. Teammanager Axel beschrijft een situatie waarin het geplande aantal te bezorgen poststukken van een zending afwijkt van het feitelijk geleverde aantal. We zullen in de volgende paragraaf nog zien dat het op deze manier beschrijven van een situatie een van de praktijken is waarmee de leden van dit team een probleemdificussie in gang zetten (de interactionele handeling). Dat gebeurt nu echter niet omdat Axel's beschrijving meteen in koor gecorrigeerd wordt door drie andere teamleden (regel 267–269): de omvang van de bestelling is niet veranderd – zoals Axel claimt –, de zending is alleen in twee delen gesplitst. Terwijl Axel met de beurtconstructiepraktijk '*beschrijving van een afwijking van de geplande situatie*' gebruikt om een probleembespreking te initiëren, corrigeert de groep die beschrijving zodanig dat die de potentie verliest om een probleembespreking te lanceren. Na de correctie ontwikkelt zich nog wel een discussie waarom dat dan verkeerd op de verzendlijst stond, maar de situatiebeschrijving werkt niet meer als een voorstel om een probleem te gaan bespreken:

Problembeschreibungen in werkbesprekingen

Fragment 2

807. Axel: Stolzinger zwEi↑:,
Stolzinger twee.
808. 3.7
809. Änderung der Sendungsmenge von hundertfünffunachtzigtausend
verandering van aantallen van 185.000
810. auf hundertze:hntausend?
naar 110.000?
811. 1.1
812. Elise: °das wurde [gesplittet.
die werd gesplitst
813. Armin: [°wurde gesplit[tet
werd gesplitst
814. Nina: [°ist gesplittet
is gesplitst
815. 0.4
816. Axel: ja, warum steht es dann hier so?
ja, waarom staat het dan hier zo?

De situatiebeschrijving wordt gecorrigeerd met een alternatieve beschrijving die in het evaluatiekader van EP Post niet als een problembeschrijving werkt. In de correctie reageren de andere teamleden op het niveau van de praktijk waarmee de vorige beurt geconstrueerd werd. Ze reageren op de situatiebeschrijving. Door hun wijziging van het beurtformat – van beschrijving van een afwijking naar beschrijving van een routinesituatie – wordt ook het oorspronkelijke handelingspotentieel van Axel's beurt niet meer gerealiseerd.⁴

In het fragment hieronder reageert een teamlid juist wel op het sequentiële potentieel van een situatiebeschrijving. Armin doet het voorstel om te onderzoeken hoe er sneller en beter informatie uitgewisseld kan worden tussen Sales en Auftragsabwicklung (regel 172-175) en hij antwoordt dat met de observatie dat die twee afdelingen onvoldoende van elkaar op de hoogte zijn (177-180). Axel – hoofd Auftragsabwicklung – reageert met een situatieanalyse die het probleem wijt aan tijdelijke onderbezetting (182-193). Hij ontkent dus niet dat de informatieverschaffing beter moet maar hij beschrijft de oorzaak daarvan anders. Zijn conclusie is dan ook dat de oplossing die Armin voorstelt – het verbeteren van de procedures – onnodig is wanneer die oorzaak weggenomen is (regel 207-211):

Fragment 3

172. Armin: → (...) dass wer vielleicht dazu noch mal:- (0.4)
dat we misschien daarnaar nog eens
173. gucken dass die Informationen schneller fließen.
kijken dat informatie sneller loopt.
167. 1.1
168. oder besser fließen. (...)
of beter loopt. (...)

177. → manchmal hab ich das Gefühl: einfach (...)
soms heb ik het gevoel gewoon (...)
179. dass Sales nicht genau weiß was ihr wisst,
dat Sales niet precies weet wat jullie weten,
180. und ihr nicht genau das wisst was: >Sales weißt.<
en jullie niet precies dat weten wat Sales weet.
181. (.)
182. Axel: → jah, hängt sicherlich mit der:- personelln Situation
ja, hangt echt met de personeelssituatie
182. in der Auftragsabwicklung (0.4) zusamm.
bij Auftragsabwicklung samen.
183. 0.3
184. Armin: °jah.°
185. 0.6
186. Johan: (°swahr)
(klopt)
187. Axel: is im Moment nicht- (.) is im Moment nicht eh eh:
is op het moment niet- (.) is op het moment niet eh eh:
188. voll: zu leisten was dort: >erforderlich is.<
helemaal te doen wat daar gevraagd wordt.
189. 2.3
190. Nina macht nicht nur ihren Job,[ode zum Teil]
Nina doet niet alleen haar baan, of deels
191. Armin: [°neeh! (sogar-)]
nee! (zelfs-)
192. Axel: ihren Job, sondern macht den von Sonja und von
haar baan, maar doet die van Sonja en van
193. Nina z- >°auch noch.<
Nina ook nog.
(...)
207. Axel: → ich glaub nich dass wer da nEUe Prozedere brauchen,
ik geloof niet dat we daar nieuwe procedures nodig hebben,
208. 0.6
209. so bald:=[[°die beiden Stellen wieder besetzt
zo gauw, die twee plaatsen weer bezet
210. Armin: [°ja.)=[
211. Axel: sind, (1.8) sind diese z- >Dinge wieder abgestellt.<
zijn, zijn deze z- dingen weer voorbij.

Axel reageert op Armin's bijdrage als het begin van een probleemdiscussie. Armin's situatiebeschrijving werkt hier dus wel als een beurtconstructiepraktijk voor het doen van de handeling 'initiatie van een probleemdiscussie'. In de discussie die zich naar aanleiding daarvan ontwikkelt, geeft Axel echter een zodanige heranalyse van de situatie dat er in de Auftragsrunde niet meer over een oplossing gesproken hoeft te worden. En inderdaad zal het gesprek vervolgens daar ook niet meer over gaan.

Probleembeschrijvingen in werkbeprekingen

In fragment 2 wordt er op het niveau van het beurtformat gereageerd: de deelnemers corrigeren een situatiebeschrijving waardoor de handeling waarvoor die beschrijving het voertuig was – de initiëring van een probleemdissussie – niet uit de startblokken komt. In fragment 3 reageert een teamlid juist wel op het niveau van de handeling door de oorzaken van een probleem anders te analyseren. De gesprekspartner reageert op het sequentiële niveau van de probleemdissussie, terwijl er in 2 enkel gereageerd wordt op de vorm van de uiting – het beurtformat – waarmee de spreker zo'n sequentie op gang probeert te brengen.

Gespreksdeelnemers kunnen in hun reactie op een beurt dus de verschillende niveaus waarmee sequentiële handelingen interactioneel gerealiseerd worden, aanspreken en ze maken die daarmee ook analytisch observeerbaar. Het verschil tussen de praktijken waarmee een bepaald type beurt geconstrueerd wordt – het *beurtformat* – en de *handeling* die daarmee sequentieel in de interactie geïmplementeerd wordt, is een fundamenteel uitgangspunt van onze analyse. (Vergelijk Schegloff 1988 en 1997; Mazeland & Huiskes 2001 en Mazeland 2004).

5. Probleembeschrijvingen

Om te weten te komen hoe probleembesprekingen in een *situated activity system* gelanceerd worden, onderzoeken we de wijze waarop de leden van het team in de *Auftragsrunde* situaties zo beschrijven dat die beschrijving als de initiëring van een probleemdissussie geïnterpreteerd worden. In de collectie van 19 probleembesprekingen kwamen we drie typen descriptieve praktijken tegen waarmee een teamlid een stand van zaken tot een probleem maakt. Een deelnemer aan de werkbepreking kan een afwijking constateren tussen de geplande situatie en de feitelijke situatie. Een teamlid kan een stand van zaken negatief evalueren. En tenslotte kan een teamlid een bestaande situatie als problematisch afschilderen door een beter alternatief te beschrijven.

De verdeling van deze drie typen probleembeschrijving in de onderzochte collectie is aangegeven in tabel 1:

Tabel 1: *Overzicht probleembeschrijvingstypen*

probleembeschrijvingstype	aantal
afwijking van de geplande situatie	9
negatieve evaluatie huidige situatie	5
principiële verbetering huidige situatie	5
<i>Totaal</i>	19

Hierna zullen we deze drie typen probleembeschrijvingen kenschetsen door steeds van elk type enkele prototypische voorbeelden te bespreken.

5.1 *Verskil tussen feitelijke en geplande situatie.* In de *Auftragsrunde* kan een teamlid een probleem naar voren brengen door de geplande situatie te vergelijken met de feitelijke. De spreker stelt vast dat de situatie zoals die oorspronkelijk gepland was, verschilt van de situatie zoals die op het moment van bespreking feitelijk is. Die afwijking is het probleem. Dit pro-

bleembeschrijvingstype komt in negen van de negentien fragmenten van het geselecteerde materiaal voor.

In fragment 4 formuleert Axel het probleem zelf al expliciet als een *afwijking* tussen het opgegeven aantal stuks ('*avisiert*') en het feitelijke geleverde aantal. Hij vat het probleem eerst samen (regel 456–457) en werkt dan de details uit (regel 459–60):

Fragment 4

454. Axel: so: dann habn wir noch Kadanz Institut,
okay dan hebben we nog Kadanz Institut
455. 1.6
456. Abweichung der Palettenanzahl, avisiert waren:, huh?
afwijking van het aantal pallets. opgegeven waren, huh?
457. → <nicht der (.) Abweichung der Stückzahl.>
nee de- (.) afwijking van het aantal poststukken
458. Nadia: ja
459. Axel: → avisiert warn Achttausendzweihundertachtunsiebzig
opgegeven waren er 8278
460. geliefert wurden nur achttausendeinhundertachtunneunzig.
geleverd werden er maar 8198

Na de samenvattende typering van het probleem ('*Abweichung der Stückzahl*'), zet Axel het geplande aantal tegenover het geleverde. De levering zelf wordt als een gebeurtenis in een meer recent verleden neergezet ('*geliefert wurden*'), terwijl de planning wordt gekarakteriseerd als een temporeel daaraan voorafgaande situatie waarvan het resultaat nog steeds van kracht is ('*avisiert waren*').

Merk verder op dat er bij dit type probleembeschrijving met exacte waarden gewerkt wordt. De precieze aantallen staan ook zo in de overzichtsjstien die alle deelnemers voor zich hebben. De richting van het verschil wordt gesignaleerd met het focuspartikel *nur* ('maar', 'slechts'; vergelijk Foolen 1993: 150 e.v.). Door het gebruik van dat partikel formuleert de spreker het verschil als een tekort, en daarmee als een probleem. De leden van het team weten – of kunnen afleiden – dat levering van minder stuks dan het geplande aantal, een problematische afwijking is van de afgesproken norm.

Ook in het onderstaande fragment wordt een probleembeschrijving gedaan door een afwijking tussen de geplande en de feitelijke situatie vast te stellen. Het draait opnieuw om gegevens over zendingaantallen, nu over de order van Karlson:

Fragment 5

631. Axel : Karlson?
632. 3.0
633. da ham wer: (.) laut Aus- Auftragsbestätigung:k
daar hebben we (.) volgens de orderbevestiging
634. siebenfünzigtausendsiebenhundertachtunachtzig
voroptimierte Sendungsstücke,
57788 elektronisch voorgesorteerde poststukken

Probleembeschrijvingen in werkbesprekingen

635. dies entsprach aber dem Gesamtvolum,
maar dit sloeg op het totaalvolume
636. inklusiv DPAG Sendung, die Soll- (.) Mengen
inclusief de zending Deutsche Post, de geplande hoeveelheid
637. für das Sortierzentrum Mainaschaff
voor het sorteercentrum Mainaschaff
638. sind also nicht festzustellen.
is dus niet vast te stellen
639. 2.6
640. wir reden immer von Sollmenge und Istmenge. (.)
wij hebben het altijd over de *geplande* hoeveelheid en de *werkelijke* hoeveelheid
641. da: aber alles zusammengekommen is. obwohl nur: (.)
maar omdat alles in één keer aangeleverd is. hoewel er enkel (.)
642. voroptimierte Sendungen komm sollten.
electronisch voorgesorteerde zendingen zouden komen.

Axel constateert een probleem met betrekking tot de zending Karlson doordat bij het eigen sorteercentrum in Mainaschaff meer stukken aangeleverd zijn dan gepland. Volgens de planning hadden daar alleen de stukken moeten komen die EP Europost zelf bezorgt, terwijl in de feitelijke situatie ook het deel dat via Deutsche Post had moeten lopen, op het eigen sorteercentrum binnengekomen is. Hierdoor kan de *Soll-Menge* – het aantal stuks dat door EP zelf verwerkt wordt – niet meer achterhaald worden. Ook hier wordt een situatie uit het verleden (*'dies entsprach ...'*) vergeleken met een algemener geldende norm, het moeten kunnen vaststellen van de omvang van het deel dat voor het sorteercentrum in Mainaschaff bedoeld was.

Het is verder ook opvallend dat de spreker de maatstaffunctie van de geplande situatie in termen van het contrastpaar *Sollmenge* en *Istmenge* formuleert (regel 640), een conceptueel artefact uit het jargon dat in deze *community of practice* ontwikkeld is als een instrument om het werk te organiseren. Het gebruik van het modale *'sollten'* in regel 642 formuleert de redenering die aan deze terminologische reïficatie ten grondslag ligt (zie Ehlich en Rehbein 1972). Bovendien markeert de probleembeschrijver de beschrijving van de huidige situatie niet alleen als een contrast (*'aber'*, regel 636 en 642), maar indexeert die ook als een vorm van tekort schieten op een situatiespecifieke, cultureel geordende schaal (*'nur'* in de regels 642 en 644).

Samenvattend: Een eerste manier waarop de leden van het EP-team een probleem in de *Auftragsrunde* aan de orde stellen, is door een afwijking te constateren tussen geplande en de feitelijke situatie. De deelnemers gebruiken hiervoor meereenhedenbeurten met een tweeledige structuur. In het ene deel wordt de geplande situatie tot een soort maatstaf gemaakt, en in het andere deel wordt de feitelijke situatie daaraan gemeten. De aard van het resultaat van die beoordeling wordt gefomuleerd in termen van het jargon uit het repertoire van de *community of practice* en de richting daarvan wordt geïndiceerd met contrast- en/of schaalaauidende conjuncties en partikels.

5.2 Negatieve evaluatie van de huidige situatie. Een tweede praktijk waarmee een teamlid een probleem beschrijft is door een *negatieve evaluatie* van de huidige situatie. In het werkoverleg beoordelen de teamleden een bepaalde situatie door die te toetsen aan de criteria die in de *community of practice* gehanteerd worden voor het uitvoeren van opdrachten. De

gemeenschappelijke onderneming levert de evaluatiedimensie waarbinnen standen van zaken beoordeeld worden. Wanneer een situatie binnen dat kader negatief beoordeeld wordt, wordt die daarmee tot een probleem gemaakt. Het uitingstype ‘negatieve evaluatie’ komt in vijf van de negentien geselecteerde episodes voor.

Hieronder volgen twee voorbeelden die illustreren hoe een teamlid een situatie negatief evalueert. De beurtopbouw eenheid met de evaluatie is gemarkeerd met een pijltje. In fragment 6 problematiseert een medewerkster een situatie door de termijn tussen de aanleverdatum en de eerste bezorgdag als ‘*een beetje krap*’ te karakteriseren:

Fragment 6

492. Tanja: >ich hab mir fällt noch< was: s:stopp! vergessen
ik heb- mij schiet nog iets stop! vergeten
493. zu Erda Moda ein. der erste Zustelltag und Abholung.
over Erda Moda te binnen. de eerste besteldag en het ophalen
494. → ist eh: (.) kommt mir ein bisschen eng vor.
is eh lijkt mij een beetje krap
(...)
498. Alex: joa, das kommt darauf an, [sind f-
ja, dat hang ervan af, zijn v-
499. Tanja: [erster zwölfte ist ein: (.)
één twaalf is ,n: (.)
500. Mo:ntag, und die Zust[ell]ung musste dann
maandag, en de bezorging zou dan
501. Alex: [ja]
502. Tanja: schon am Dienstag anfangen.
al op dinsdag moeten beginnen.
503. Alex: huh hmm,

Tanja geeft een oordeel over een uitvoeringsaspect van de zending Erda Moda. Ze introduceert eerst het topic – de opdracht voor de klant Erda Moda – en beschrijft vervolgens de kwestie waarover ze een oordeel zal geven, de tijdsperiode tussen aanlevering van de zending en de eerste besteldag. Merk op dat ze dat tijdsbestek formuleert in fases van het werkproces: het begint met de aanlevering van de poststukken die gesorteerd van de drukkerij komen (de “Abholung”) en het eindigt met de dag waarop er bezorgd moet gaan worden (de “erste Zustelltag”). Die tijd beoordeelt ze als ‘*een beetje krap*’. Het graadadjectief ‘*krap*’ beschrijft een positie op een graduele tijdschaal en de graadbepaling ‘*een beetje*’ duidt de mate aan waarin sprake is van dat oordeel (vergelijk Pander Maat 2003a/b). In de daaropvolgende toelichting (regel 499–502), beschrijft Tanja dan de feiten waarop ze haar oordeel baseert. De tijdsperiode tussen levering en bezorging wordt nu in termen van wekdagen geformuleerd: het aanleveren is op *maandag* en het bezorgen begint al op *dinsdag*. Het oordeel wordt dus in relatieve, graduele termen geformuleerd en de feiten met behulp van meer objectieve, precieze tijdsaanwijzingen.

Door haar oordeel met de feiten te onderbouwen, gaat het teamlid er niet alleen van uit dat haar gesprekspartners eveneens de deskundigheid hebben om een meting evaluatief te kunnen interpreteren (vgl. Pomerantz & Rintel 2004), maar ook dat er overeenstemming is over de criteria die gebruikt worden om tot dat oordeel te komen. Binnen die interactio-

Probleembeschrijvingen in werksprekingen

neel gedeelde, taakgerelateerde evaluatiedimensie is ‘*een beetje krap*’ een negatief oordeel, een evaluatiestrekking die trouwens nog een keer geïndexeerd wordt in de toelichting (vergelijk het gebruik van het partikel ‘*al*’ -- “*schon*” -- in ‘*al op dinsdag*’, regel 502).

Net zoals bij de beschrijving van een afwijking van de geplande situatie, maakt de probleembeschrijver gebruik van een situatiespecifieke, op kennis van de werkprocessen gebaseerde schaal, alleen is die schaal nu anders gestructureerd. Bij negatieve evaluaties wordt een gradueel geordende schaal gehanteerd, terwijl het bij vergelijkingen waarmee een afwijking wordt vastgesteld om exacte waarden gaat.

Even later in hetzelfde werkoverleg beoordeelt Tanja ook het tweede deel van de zending Erda Moda. Dit keer stelt ze vast dat de haalbaarheid van de bezorgtermijn ‘*op het randje*’ is. Ze licht dat oordeel toe door er op te wijzen dat een van de beoogde bezorgdagen een feestdag is waarop er niet gewerkt wordt:

Fragment 7

523. Tanja : auch für den zweiten Auftrag.
ook voor de tweede order
524. ? : (das kommt das)
dat komt dat
525. Axel : dann bitte so, veranlassen.
dan a.u.b. dat zo in gang zetten.
526. Tanja : → der ist sowieso kritisch,
die is sowieso op het randje
527. weil am sechsten Feiertag ist.
omdat de zesde een feestdag is
528. sechster Januar der zweite Abschnitt.
zes januari het tweede gedeelte

Met ‘*op het randje*’ (“*kritisch*”) wijst Tanja opnieuw een positie aan op een situatiespecifieke, relatieve beoordelingsschaal. Merk op dat ook hier in een toelichting vervolgens de feiten geleverd worden die de basis vormen voor het oordeel. Omdat er een werkdag uitvalt vanwege een feestdag, komt de haalbaarheid van de opdracht in gevaar.

Voor de leden van het team zijn graduele aanduidingen als ‘*krap*’ of ‘*op het randje*’ en de beschrijving van de relevante gegevens waarop dat oordeel gefundeerd is, voldoende om in te kunnen schatten óf er een probleem is en hoe ernstig dat is. In een artikel waarin hij beschrijft hoe de nieuwkomers in een *community of practice* leren om op adequate wijze zulke oordelen te vellen, citeert Goodwin (1997: 133) Wittgenstein om het volgende punt te maken:

“Om te kunnen communiceren door taal moet er niet enkel overeenstemming zijn wat betreft definities, maar ook – hoe raar dat ook klinken mag – overeenstemming in oordelen.” (Wittgenstein 1958; § 242).

De criteria die de teamleden gebruiken om te beoordelen of er voldoende tijd is om een opdracht uit te voeren, horen tot de kennis en expertise van de ‘*community of relevant practitioners*’. Vanuit een Wittgensteiniaans perspectief houdt dit ook in dat de betekenis van een evaluatieve categorie niet zozeer de *referent* ervan is – bijvoorbeeld een bepaald punt op een

tijdsschaal –, maar veeleer de set van procedures die nodig is om de categorie competent te gebruiken binnen het relevante activiteitstype (Goodwin 1997: 133).

Samenvattend: Een tweede handelwijze waarmee teamleden een probleem in de *Auftragsrunde* aan de orde stellen, is het vellen van een negatief oordeel over een bepaalde stand van zaken. Het oordeel wordt geformuleerd met graadadjectieven en in een toelichting verantwoord met de relevante gegevens. De spreker geeft zo *cues* ten aanzien van het soort evaluatiedimensie dat als referentiekader fungeert en de wijze waarop dat gestructureerd is. Het betreft een relatieve beoordelingsschaal waarin situatie- en activiteitsgerelateerde evaluatiedimensies verondersteld worden en ten aanzien waarvan een werkbare overeenstemming moet bestaan in het team.

5.3 Principiële verbetering van de normale situatie. Een derde handelwijze waarmee teamleden een probleem aan de orde stellen is door te stellen dat er een alternatief is dat in principe beter is dan een bestaande werkwijze. Een deelnemer laat haar mening over de huidige situatie zien door een beschrijving te geven van een meer ideale situatie. De beschrijving van een gewenste situatie impliceert dat er iets mis is met de huidige situatie. Bij dit type probleembeschrijving valt het oplossingsvoorstel (zie § 1) min of meer samen met de probleembeschrijving, of beter gezegd, het oplossingsvoorstel wordt gebruikt als een techniek om aan te geven dat de bestaande situatie problematisch is. De huidige situatie wordt meestal ook nog wel beschreven maar nu als een verantwoording van het voorstel. Dit type probleembeschrijving komt vijf keer voor.

In fragment 8 karakteriseert Simone – medewerkster binnendienst van de afdeling Operations – de gewenste situatie door verslag te doen van een discussie op haar eigen afdeling eerder die dag (*Infomail* is de naam van een productcategorie van Europost). Johan is in deze bespreking de voorzitter:

Fragment 8

504. Simone : nei! ja m:.- ok.
nee! ja m:.- ok.
505. Johan : nee [erzähl,]=
nee vertel,
506. Simone : [halt]= grundsätzlich zu Infomai:l
wacht even. meer principieel over Infomail
507. hatten wir heutemorgen schon wieder das Thema. ehm::
hadden we vanmorgen al weer de discussie ehm
508. ob man:: den Zustellpartnern: nicht vorab schon
of je de bestelpartners niet vooraf al
509. ne Info geben kann. normalerweise kriegen sie ja
informatie kunt geven. normaal gesproken krijgen ze immers
510. die Mengen:avise mit der Tagespostavisen.
de aantallenlijsten tegelijk met de lijsten met de dagpost
511. mit dem Tagespostavis. Eh:m ob man nicht eventuell::
met de dagpostlijst. Ehm of je niet eventueel
512. sagen kann okay an dem und eh >ode an dem und dem
kunt zeggen okay, op die en eh of binnen dat en dat

Problembeschrijvingen in werkbeprekingen

513. Zeitraum< wird eine Infomailaussendung sei- eh sein.
tijdsbestek zal er een Infomailzending zij- eh zijn

Simone beschrijft eerst de wenselijke situatie (regel 508-09). Op haar afdeling is de kwestie besproken of de bestelpartners niet al van tevoren geïnformeerd kunnen worden over een zending. Ze contrasteert dat voorstel met de huidige gang van zaken (regel 509-11). Ze sluit haar beurt vervolgens af door de gewenste situatie nog wat meer uit te werken. Ze speelt voor hoe die ten uitvoer gebracht zou kunnen worden (regel 511-13).

In de talige vormgeving benadrukt de spreker dat het door haar beschreven alternatief de geprefereerde optie is. Ze doet dat met name door het gebruik van negatieve *of*-zinnen (zie 'ob man ... nicht ne Info geben kann' in regel 509 en 'ob man nicht ... sagen kann' in 511-12). Daardoor werkt haar verslag van wat er die morgen in haar team besproken is als een pleidooi voor het alternatief dat in de afhankelijke zin beschreven wordt (vergelijk Franck 1979 of Heritage 2002). De spreker contrasteert het geprefereerde alternatief met de gebruikelijke gang van zaken. Merk verder op dat ze in de beschrijving van die huidige situatie benadrukt dat die niet incidenteel is ('normalerweise', regel 509).

Fragment 9 bevat nog een tweede voorbeeld van een problembeschrijving middels de formulering van een alternatief voor de huidige situatie. Armin maakt hier een opmerking over de informatieuitwisseling tussen de afdelingen Sales en Auftragsabwicklung. Armin is van de afdeling Business Development. De samenwerking en de informatieuitwisseling tussen afdelingen behoren tot zijn takenpakket:

Fragment 9 (zie fragment 3)

169. Johan: °gut.
goed.
170. 0.8
171. Armin: ich hab noch ne Anmerkung, (0.8) ich weiß nich
ik heb nog een opmerking, ik weet niet
172. wie: Informationen über f- Irrläufer etcetera zwischen
hoe informatie over verkeerd bezorgde poststukken enzovoorts tussen
173. Sa:les und Auftragsabwicklung zur Zeit aufg- ausgetauscht
Sales en Orderverwerking momenteel uitge- uitgewisseld
174. werden. (1.1) dass wer vielleicht dazu noch mal:- (0.4)
worden. dat we misschien daarnaar nog eens
175. gucken dass die Informationen schneller fließen.
kijken dat informatie sneller loopt.
176. 1.1
177. oder besser fließen. °ich weiß es nicht. wo↓:°
of beter loopt. ik weet het niet. waar
178. 0.6
179. manchmal hab ich das Gefühl: einfach
soms heb ik gewoon het gevoel gewoon
180. >s hab ich jetzt in den letzten Tagen gemerkt dass<
dat heb ik nu in de afgelopen dagen gemerkt dat

181. Sales nicht genau weiß was *ihr* wisst,
Sales niet precies weet wat jullie weten,
182. und *ihr* nicht genau das wisst was: >Sales weißt.<
en jullie niet precies dat weten wat Sales weet.

Armin karakteriseert de gewenste situatie door een doel te formuleren in termen van een vergelijking met de huidige situatie: de informatie tussen Sales en Auftragsabwicklung moet sneller en beter gaan stromen (174-75). Net zoals in fragment 8 het geval was, motiveert de spreker zijn voorstel vervolgens door op niet-incidentele ervaringen te wijzen die verklaren waarom de huidige situatie problematisch is (177-79). In dit geval komt de vergelijking tussen huidige en gewenste situatie talig met name tot uiting in het gebruik van de comparatieven ‚schneller‘ en ‚besser‘. Het gebruik van dit talige middel benadrukt opnieuw dat er een alternatief voor de bestaande situatie gezocht wordt.

Samenvattend: Een derde handelwijze waarmee de teamleden een probleem naar voren brengen, is door een andere situatie als een beter alternatief voor de huidige situatie af te schilderen. Dat kan door de gewenste situatie zelf te beschrijven, maar ook door het doel te karakteriseren waaraan de ideale situatie moet voldoen. Het betere alternatief wordt eerst aan de orde gesteld en daarna gecontrasteerd met de normale gang van zaken. De talige middelen waarmee het alternatieve karakter van de gewenste situatie gemarkeerd wordt zijn onder ander het gebruik van comparatieve constructies en van constructietypes waarmee de alternatieve situatie als het geprefereerde alternatief geformuleerd wordt.

6. De plaatsing en de vormgeving van beurten met probleembeschrijvingen

Bepaalde soorten contexten lijken meer geschikt te zijn dan andere om een bepaald type probleembeschrijving te doen. Het type *afwijking tussen geplande en feitelijke situatie* komt bijna uitsluitend aan het begin van een agendapunt voor, meteen nadat de voorzitter de betreffende order aan de orde stelt door het noemen van de naam van de opdrachtgever. De voornaamste variatie betreft hier de persoon van de initieerder: dat is hetzij de voorzitter zelf (zie fragment 4 en 5), hetzij een ander teamlid. In dat laatste geval reageert een andere deelnemer met een probleembeschrijving onmiddellijk nadat de voorzitter de opdracht aan de orde gesteld heeft.

Het type *principiële verbetering van een bestaande werkwijze* komt meestal voor na afsluiting van een discussie over een concreet probleemgeval (zie de fragmenten 8 en 9). Nog voordat er over gegaan wordt tot het volgende agendapunt, initieert een deelnemer een meer principiële discussie over hoe het anders en beter kan of moet.

De plaatsing van het probleembeschrijvingstype *negatieve evaluatie* kunnen we niet zo eenduidig karakteriseren. Het komt voor aan het begin van de bespreking van een order, als een manier om de discussie over een ander aspect van een order te openen (zie fragment 7), of als een heropening van een al afgesloten discussie over een order (fragment 6).

De vormgeving van beurten met een probleembeschrijving is ten dele afgestemd op het soort omgeving waarin de probleembeschrijving gedaan wordt. Wanneer de voorzitter een nieuw agendapunt begint met een probleembeschrijving – meestal gaat het dan om een afwijking van de planning –, dan heeft de beurt de structuur van een *voorwoord* (een ‘preface’) waarin het nieuwe topic geïntroduceerd wordt, gevolgd door de beurtopbouwcomponent met de probleembeschrijving, – zoals bijvoorbeeld in fragment 4 te zien was:

Probleembeschrijvingen in werkbeprekingen

Fragment 4 (herhaling detail)

454. Axel: → so: dann habn wir noch Kadanz Institut,
okay dan hebben we nog Kadanz Institut
455. 1.6
455. → Abweichung der Palettenanzahl, (...)
afwijking van het aantal pallets.

Wanneer de probleembeschrijving in aansluiting op een mogelijk afgesloten discussie over een concreet probleem volgt – meestal een voorstel om iets principieel te verbeteren – dan begint de spreker zijn beurt vaker met een focuserend voorwoord zoals de gespreksorganisatorische opmerking ‚*ich hätte noch ne Anmerkung*‘ in fragment 9, of – zoals in het fragment hieronder – de pseudo-cleft constructie, ‚*was auffällt is (...)*‘. De spreker vraagt daarmee speciale aandacht voor wat hij gaat zeggen door daar het selectieprincipe van te formuleren. Hij zal het over iets gaan hebben wat hem ‚opgevallen‘ is:

Fragment 10

807. Johan: heute gibt nicht jetzt kein Engpässe in Mainaschaff,
maar vandaag zijn er nu geen knelpunten in Mainaschaff,
808. oder so.
of zo.
809. 3.8
810. °okay.°
811. Martin: → was auffällt is dass eh: (.) schon längere Zeit (.)
wat opvalt is dat eh al een poosje
812. sehr viele Aufträge:: (.) an Anfang de:r Woche, (.)
erg veel orders aan het begin van de week
813. in den Sortierzentren eintreff[en]. ·hh und (.)
in de sorteercentra aankomen en
814. Johan: [mm]
815. Marting: am Ende der Woche (.) kaum. (...)
aan het einde van de week nauwelijks

Wanneer een teamlid een probleembeschrijving aan de orde stelt op een plaats die afwijkt van de agenda, dan moet er extra gespreksorganisatorisch voorwerk verricht worden. Een voorbeeld daarvan zagen we al in fragment 6. De bespreking van de order Erda Moda is al ettelijke agendapunten eerder geweest, maar tijdens de bespreking van een andere order (Velaso, zie regel 483) probeert Tanja die discussie te heropenen. Ze moet nu niet alleen de lopende discussie stopzetten (regel 492), maar ook opnieuw de opdracht introduceren waarmee ze een probleem heeft (regel 493):

Fragment 6 (*herhaling en uitbreiding*)

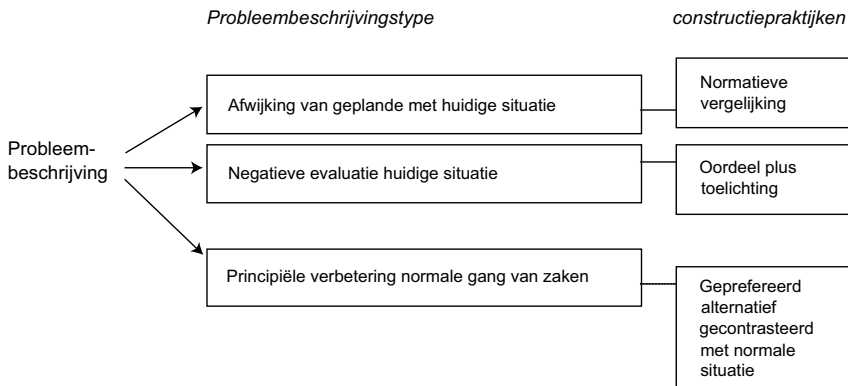
483. Tanja : Vela[so,]
 484. ? : [Br]ie[fe]
 brieven
485. Johan : [ja] Briefe, Kataloge. ode,
 ja brieven, catalogi, of niet soms
486. Tanja : nee. is Infomail is Katalog.
 nee. is Infomail is catalogus
487. Johan : ja?
488. Tanja : ja j[a.]
489. Axel : [ab]er ein dünner. ne, zweihundert Gramm.
 maar een dunne toch hè? tweehonderd gram
490. Tanja : [hmm]
491. Johan : [hmm]
492. Tanja: →₁ >ich hab mir fällt noch< was: s:topp! vergessen
 ik heb- mij schiet nog iets stop! vergeten
493. →₂ zu Erda Moda ein. der er:ste Zustelltag und Abholung.
 over Erda Moda te binnen. de eerste besteldag en het ophalen
494. ist eh: (.) kommt mir ein bisschen eng vor.
 is eh (.) lijkt mij een beetje krap

Afhankelijk van de plaats waarop een spreker een probleemdiscussie probeert te initiëren, wordt de link met de context anders gelegd. Wanneer er meteen aan het begin van een agendapunt een probleem aan de orde gesteld wordt, dan hoeft er enkel voorwerk gedaan te worden wat betreft de introductie van de referent waarmee een probleem is. Wanneer die referent al geïntroduceerd is en een teamlid naar aanleiding van de bespreking van een specifiek geval voorstelt om het probleem op een meer algemeen niveau te gaan bespreken, dan markeert hij die zowel principiële als additionele status expliciet in een *preface* voorafgaand aan de probleembeschrijving. In het geval dat de probleemdiscussie topicaal gezien eigenlijk misplaatst is, dan wordt niet alleen die misplaatstheid gesignaleerd, maar moet de referent ook weer opnieuw geïntroduceerd worden.

7. Tot slot

In het *situated activity system* van de *Auftragsrunde* hanteren de deelnemers specifieke, analytisch specificerbare discourspraktijken om probleemoplossende discussies te initiëren. Ze vormen een onderdeel van het repertoire waarmee de leden van deze *community of practice* de activiteit *probleem oplossen* interactioneel organiseren. De criteria op grond waarvan iets tot een probleem wordt gemaakt zijn ontleend aan de organisatie van het werk. De probleembeschrijving is een handelingstype dat in zijn design in hoge mate gebaseerd is op de exploitatie van situatie- en taakgebonden kennis. Door werksituaties op een bepaalde manier te beschrijven zijn die in de context van de werkbespreking interpreteerbaar als de beschrijving van een probleem. In het *situated activity system* van de *Auftragsrunde* hebben we drie types probleembeschrijvingen geïdentificeerd (zie het schema in figuur 3).

Probleembeschrijvingen in werksprekingen

Figuur 3: Overzicht probleembeschrijvingstypen en beurtconstructiepraktijken

Over het algemeen worden in probleembeschrijvingen meerdere beurtconstructiepraktijken met elkaar gecombineerd. In het geval van de negatieve evaluatie wordt een oordeel gecombineerd met een situatiebeschrijving. Bij afwijkingen worden twee situaties met elkaar vergeleken – de huidige met de geplande – en bij verbeteringsvoorstellen wordt de gebruikelijke gang van zaken afgezet tegen een meer ideale situatie. Elke probleembeschrijving bevat een beschrijving van een bestaande situatie of impliceert die. Die situatie wordt vergeleken met een andere – vaak een virtuele – situatie, hetzij de geplande, hetzij een beter geachte situatie. Of de spreker neemt een situatie de maat met een meetlat die in het referentiekader van het *situated activity system* van de *Auftragsrunde* een problematische waarde oplevert. De betreffende combinaties van beurtconstructiepraktijken worden meestal geïmplementeerd in meereenhedenbeurten en vaak kan een specifieke praktijk aan een afzonderlijke beurtopbouw eenheid toegeschreven worden, maar dat hoeft niet.

Voor elk type probleembeschrijving mobiliseren de teamleden specifieke combinaties van talige middelen om de situatie op een bepaalde manier te belichten. Een teamlid in de *Auftragsrunde* kan iets problematiseren door te constateren dat de geplande gang van zaken afwijkt van de feitelijke situatie. Kenmerkend voor dit uitingstype is het – eventueel temporeel gedifferentieerd – tegenover elkaar zetten van planning en uitvoering. Om de aard van de afwijking te karakteriseren wordt gebruikt gemaakt van organisatiespecifiek technisch jargon, in combinatie met algemener inzetbare vormsgevingspraktijken zoals het gebruik van contrast- en/of schaal aanduidende conjuncties en partikels.

Wanneer een deelnemer aan de *Auftragsrunde* een stand van zaken problematiseert door die negatief te evalueren, doet hij dat met een oordeel dat geformuleerd is in termen van een positie op een graduele schaal. Het gebruik van die schaal wordt duidelijk gemaakt in een toelichting waarin een situatie in termen van het werkproces beschreven wordt. De kennis die de teamleden van die processen hebben, levert het referentiekader op grond waarvan oordelen geïnterpreteerd worden.

Een derde constructiepraktijk waarmee de teamleden in de *Auftragsrunde* een probleem aan de orde stellen, is door een alternatief voor de huidige situatie te formuleren dat in principe beter zou zijn. Dit wordt gedaan door een meer geprefereerde werkwijze te beschrijven,

of het doel te formuleren waaraan de gewenste situatie moet voldoen. De talige vormgeving van dit derde constructietype kan zich verder onder andere kenmerken door het gebruik van comparatieven, door het benadrukken van de voorkeursstatus van de alternatieve situatie en door het alternatief te contrasteren met de gebruikelijke gang van zaken.

Niet elke gebruiksomgeving is even geschikt om een bepaald type probleem aan te snijden. Probleembeschrijvingen waarin een afwijking van de geplande gang van zaken wordt geformuleerd, openen meestal de discussie over een order. Probleembeschrijvingen waarin een meer principiële verbetering wordt voorgesteld volgen meestal op de discussie over een concreet geval met het betreffende probleem. Probleembeschrijvingen die een bepaalde gang van zaken negatief evalueren zijn minder eenduidig aan een bepaalde topicale positie te relateren.

Het gebruik van een probleembeschrijving op een bepaalde positie heeft bovendien consequenties voor de constructie van de beurt met de probleembeschrijving. Afhankelijk van de positie, wordt de beurtopbouw eenheid met de probleembeschrijving voorafgegaan door een preliminaire component waarin de referent wordt geïntroduceerd, en/of door *prefaces* waarin hetzij de relevantie van het topic, hetzij de gespreksorganisatorische condities gethematiséerd worden.

Ondanks dat het niet onze bedoeling was om een uitputtende inventarisatie te maken van de praktijken waarmee probleembeschrijvingen in de *Auftragsrunde* gerealiseerd worden, hebben we wel de indruk dat we op zijn minst enkele belangrijke technieken hebben kunnen identificeren. De praktijken waarmee de teamleden een probleemdiscussie initiëren vormen min of meer gestandaardiseerde formats om situatiegebonden kennis taakgericht in het gesprek in te brengen. De aard van het *situated activity system* is zodanig dat daarin slechts een beperkt aantal formats gebruikt wordt om probleemdiscussies te initiëren. De probleembeschrijvingstypen die wij gevonden hebben, liggen op het vlak van de mate waarin de planning aangehouden kan worden (afwijkingen), de uitvoerbaarheid van taken (negatieve evaluaties) en de verbetering van structurele onvolkomenheden (verbeteringsvoorstellen). De formats die gebruikt worden voor het initiëren van probleembesprekingen horen tot het repertoire van deze *community of practice*. Enerzijds bieden ze mallen aan waarin problematische situaties geconceptualiseerd en interactieel gemaakt kunnen worden, anderzijds bepalen ze ook mee wat hoe in de *Auftragsrunde* tot probleem gemaakt kan worden. In onze benadering van de notie *organisatiecultuur*, horen zulke discourse praktijken tot de cultuur van de organisatie.

We zijn in dit artikel niet verder ingegaan op de sequentiële vorm van probleembeschrijvingen, – bijvoorbeeld of een probleembeschrijving de vorm heeft van een constatering of van een vraag. Die vraag en de manieren waarop probleemoplossende discussies verder verlopen, is onderwerp van verder onderzoek (zie Van der Schoot 2004 en Mazeland 1994).

Noten

- 1 We zijn Ad Foolen en twee anonieme beoordelaars erkentelijk voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Natuurlijk zijn alle resterende onvolkomenheden voor onze rekening.
- 2 Analyses van monologische vormen van probleemoplossingsstructuren in geschreven teksten zijn onder andere te vinden in Jordan 1984 en Pander Maat 1989. In de cognitieve psychologie is er een lange traditie van onderzoek naar probleemoplossingsprocessen als een individuele cognitieve taak (zie bijvoorbeeld Newell & Simon 1972). Zie voor meer sociaal-psychologisch onderzoek naar discursieve vormen van probleemoplossen onder andere Poole & Hirokawa 1986. Ehlich & Rehbein 1986 is een voorbeeld van een discourse-analytische benadering van interactionele probleemoplossingsprocessen in gesprekken. Wij zien probleemoplossen als een vorm van gesitueerde sociale cognitie die interactioneel in *discourse* tot stand komt (vergelijk onder andere Hutchins 1995, Resnick *et al.* 1997 en Nardi 1996).
- 3 Vergelijk voor het onderscheid tussen *practice* en *action* Schegloff 1997. Hoewel we de termen *beurtconstructiepraktijk* en *beurtformat* als min of meer synonieme aanduiding gebruiken, legt beurtconstructiepraktijk het accent meer op het proces en beurtformat meer op het resultaat. Deze noties zijn bewust vrij open gehouden. We denken niet bij voorbaat aan één enkel *design* niveau zoals de syntactische structuur, de lexicale configuratie of de mate van gestandaardiseerdheid van de uitdrukking of het uitingstype waarmee een beurtopbouw eenheid vormgegeven wordt. Ook de plaatsing van een beurt en de relatie die daarin met de context gelegd wordt, kunnen tot de beurtconstructiepraktijk horen. Schegloff 1997 onderzoekt bijvoorbeeld de handelingen die met de praktijk 'herhaling' tot stand gebracht kunnen worden. Zie ook Mazeland & Huiskes 2001.
- 4 In werkbesprekingen horen *andercorrecties* tot de set van praktijken waarmee teamleden kennisverschillen tot op een werkbaar niveau bijstellen. Het is een van de technieken waarmee in organisaties de distributie van kennis over personen en afdelingen ad hoc, lokaal en taakgerelateerd gemanageerd wordt. (Zie Hutchins 1995 en Schegloff 1991)

Bibliografie

- Anderson, A. J., J. A. Hughes and W. W. Sharrock** (1987). 'Executive problem finding: some material and initial observations'. In: *Social Psychology Quarterly* 50, 2, 142-159.
- Bergmann, J.** (1991). 'Deskriptive Praktiken als Gegenstand und Methode der Ethnomethodologie.' In: M. Herzog & C. Graumann (Hgs) *Sinn und Erfahrung. Phänomenologische Methode in den Sozialwissenschaften*. Heidelberg, 86-102.
- Button, G. & W. Sharrock** (2000). 'Design by problem-solving.' In: P. Luff, J. Hindmarsh and C. Heath (eds.) *Workplace studies. Recovering work practice and informing system design*. Cambridge: Cambridge University Press, 46-67.
- Ehlich, K. & J. Rehbein** (1972). 'Einige Interrelationen von Modalverben.' In: D. Wunderlich (Hg.), *Linguistische Pragmatik*. Frankfurt a/M.: Athenäum, 318-376.
- Ehlich, K. & J. Rehbein** (1986). 'Vom Problemlösen zum Aufgaben-Stellen - wie ein Handlungsmuster schultauglich wird.' In: K. Ehlich & J. Rehbein, *Muster und Institution. Untersuchungen zur schulischen Kommunikation*. Tübingen: Narr, 8-29.
- Engeström, Y. & D. Middleton** (eds.) (1996). *Cognition and communication at work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foolen, A.** (1993). *De betekenis van partikels. Een documentatie van de stand van onderzoek. Met bijzondere aandacht voor 'maar'*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Franck, D.** (1979). 'Abtönungspartikel und Interaktionsmanagement. Tendenziöse Fragen.' In: H. Weydt (Hg.) *Die Partikeln der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter, 3-13.

- Goffman, E.** (1961). *Encounters: Two studies in the sociology of interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merril.
- Goodwin, C.** (1997). 'The blackness of black: Color categories as situated practice.' In: L.B. Resnick, R. Säljö, C. Pontecorvo and B. Burge (eds.) *Discourse, tools and reasoning. Essays on situated cognition*. Berlijn, New York: Springer, 111-140.
- Have, P. ten.** (2004) *Understanding qualitative research and ethnomethodology*. London: Sage.
- Heritage, J.** (2002). 'The limits of questioning: negative interrogatives and hostile question content.' *Journal of Pragmatics* 43, 1427-1466.
- Heath, C. & P. Luff** (2000). *Technology in action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hofstede, S.** (2004). *Besluitvorming ontrafeld. Een onderzoek naar het interactionele verloop van besluitvormingsprocessen in vergaderingen*. Scriptie CIW, Rijksuniversiteit Groningen
- Huisman, M.** (2001). *Besluitvorming in vergaderingen. Organisaties, interacties en taalgebruik*. Utrecht: LOT.
- Hutchins, E.** (1995). *Cognition in the wild*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jordan, M.P.** (1984). *Rhetoric of everyday English texts*. London: George Allen & Unwin.
- Lave, J. & E. Wenger** (1991). *Situated learning. Legitimate peripheral participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazeland, H.** (1994). 'Descriptieve praktijken. Pragmatische analyse van categorisering.' In: F. Maes *et al.* (red.) *Perspectieven in taalbeheersingsonderzoek*. Dordrecht: ICG Publications, 267-279.
- Mazeland, H.** (2002). *Besluitvorming in vergaderingen*. Lezing masterclass SVOB, Groningen oktober 2002.
- Mazeland, H.** (2003). *Inleiding in de conversatieanalyse*. Bussum: Coutinho.
- Mazeland, H.** (2004). 'Responding to the double implication of telemarketer's opinion queries.' In: *Discourse Studies* 6, 1, 95-119.
- Mazeland, H. & M. Huiskes** (2001). 'Dutch 'but' as a sequential conjunction. Its use as a resumption marker.' In: M. Selting & E. Couper-Kuhlen (eds.) *Studies in interactional linguistics*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 141-169.
- Meier, C.** (1997). *Arbeitsbesprechungen. Interaktionsstruktur, Interaktionsdynamik und Konsequenzen einer sozialen Form*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Nardi, B.** (1996). 'Studying context: A comparison of activity theory, situated cognition and distributed cognition.' In: B. Nardi (ed.) *Context and consciousness, Activity theory and Human-Computer Interaction*. Cambridge, MA: MIT Press, 69-102.
- Newell, A. & H. Simon** (1972). *Human problem solving*. New Jersey: Prentice Hall.
- Pander Maat, H.** (1989). 'De probleem-oplossingspresentatie in advertenties en adviesteksten.' In: *Gamma* 13, 1, 1-22.
- Pander Maat, H.** (2003a). 'Graadadjectieven, subjectificatie en argumentatie.' In: *Gamma/TTT* 10, 1, 60-92.
- Pander Maat, H.** (2003b). 'Reference point concepts and document quality.' In: *Document Design* 4, 1, 2-16.
- Pomerantz, A. & E.S. Rintel** (2004) 'Practices for reporting and responding to test results during medical consultations: enacting the roles of paternalism and independent expertise.' In: *Discourse Studies* 6, 1, 9-26.
- Poole, M. & R. Hirokawa** (1986). *Communication and group decision making*. New York: Sage.
- Resnick, L.B., R. Säljö, C. Pontecorvo and B. Burge** (eds.) (1997). *Discourse, tools and reasoning. Essays on situated cognition*. Berlin / New York: Springer.
- Sarangi, S & C. Roberts** (1999). 'The dynamics of interactional and institutional orders in work-related settings'. In: S. Sarangi & C. Roberts (eds.) *Talk, work and institutional order: Discourse in medical, mediation and management settings*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1-57.
- Ragin, C.C.** (1994). *Constructing social research*. Thousand Oaks, Cal.: Pine Forge Press.
- Schegloff, E.** (1988). 'Goffman and the analysis of conversation.' In: P. Drew & A. Wootton (eds.), *Erving Goffman. Exploring the interaction order*. Cambridge: Polity Press, 89-135.

Problembeschrijvingen in werkbesprekingen

- Schegloff, E.** (1991). 'Conversation analysis and socially shared cognition.' In: L. Resnick, J. Levine & S. Teasley (eds.) *Perspectives on socially shared cognition*. Washington, D.C.: American Psychological Association, 150-171.
- Schegloff, E.** (1997). 'Practices and actions. Boundary cases of other-initiated repair.' In: *Discourse processes* 23, 3, 499-547.
- Schoot, M. van der** (2004). "Problem? das ist hier die Frage." *Een conversatieanalytisch onderzoek naar probleemoplossing in werkbesprekingen*. Scriptie CIW, Rijksuniversiteit Groningen.
- Suchman, L.** (1987). *Plans and situated actions: The problem of human machine communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wenger, E.** (1998). *Communities of practice. Learning, meaning and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wittgenstein, L.** (1958/82). *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.

Subjectiviteit en causale connectieven

1. Inleiding

In 1997 verscheen in dit tijdschrift een bijdrage van twee Utrechtse collega's en mijzelf over het gebruik van de drie causale verbindingswoorden *want*, *omdat* en *doordat* (Pit, Pander Maat en Sanders 1997). Met ons onderzoek beoogden we met behulp van corpusanalyses een verklarende notie te vinden voor de gebruiksverschillen tussen deze woorden. Diverse, aanvankelijk veelbelovende noties (zoals het onderscheid tussen inhoudelijke en epistemische coherentierelaties) werden betrokken in het onderzoek, maar met name de gebruiksverschillen tussen *want* en *omdat* bleken daarmee moeilijk te beschrijven. Uiteindelijke concludeerden we dat we een verklaring van de distributie van deze connectieven wellicht moesten zoeken in de richting van de begrippen perspectief en subjectiviteit. Uit één van de corpusanalyses bleek namelijk dat de distributie van *want* en *omdat* samenhangt met het voorkomen van een tweetal subjectiviteitsindicatoren, namelijk passieven (als indicator van een lage subjectiviteit/perspectivering van een personage) en citaten (als indicator van een hoge subjectiviteit/perspectivering van een personage). Zo kwam *omdat* in vergelijking met *want* vaker voor in zinnen als (1) waarin de passiefconstructie ervoor zorgt dat het perspectief juist niet ligt bij de participant die verantwoordelijk is voor de causaliteit die uitgedrukt wordt in de relatie ('de FIA'). En *want* werd juist vaker gevonden in zinnen als (2), waarin die verantwoordelijke participant ('ds. Maliepaard') direct aan het woord wordt gelaten, met als gevolg een hoge mate van perspectivering van deze participant.

Samenvatting

In dit artikel staan twee vragen centraal: (1) wat is subjectiviteit en (2) in hoeverre kan dit begrip een verklaring bieden voor verschillen in gebruik tussen de connectieven *want*, *omdat*, *doordat* en *aangezien*. Op basis van cognitief georiënteerde opvattingen over subjectiviteit wordt een omschrijving van subjectiviteit opgesteld die als basis dient voor een analysemodel waarmee de mate van subjectiviteit van causale relaties bepaald kan worden. Dit model omvat een achttal concrete tekstenmerken die elk samenhangen met de centrale notie subjectiviteit. Ten slotte wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de belangrijkste resultaten van een serie corpusanalyses, waarin fragmenten met de connectieven *want*, *omdat*, *doordat* en *aangezien* met behulp van het ontwikkelde instrument geanalyseerd zijn. De uitkomsten laten zien dat we een onderscheid kunnen maken tussen connectieven die meer subjectieve en connectieven die meer objectieve causale relaties markeren. Bovendien wordt geconcludeerd dat deze connectieven zelf ook als graadmeter van subjectiviteit kunnen fungeren.

Subjectiviteit en causale connectieven

- (1) Deze week werd Schumacher door de FIA al voor twee wedstrijden geschorst *omdat* hij tijdens de Grote Prijs van Engeland een stopverbod negeerde.
- (2) Maar in Nijverdal kan ds. Maliepaard het evangelie kwijt. En hij ging aquarelleren *want* “schilderen werkt ook mediterend en helpt een stuk stress kwijt te raken”.

De conclusie van ons artikel luidde dan ook als volgt (p. 250):

“Samengevat, toekomstig onderzoek zal zich moeten richten op conceptuele uitwerking en empirische ondersteuning van het onderscheid tussen subjectieve en meer objectieve relationele omgevingen. Deze eerste verkenning van dat relationele onderscheid duidt er op dat deze richting een vruchtbare weg kan zijn in de uiteindelijke verklaring van de distributie van de connectieven in een theorie over coherentierelaties.”

Welnu, dat is wat de afgelopen jaren gebeurd is. Niet alleen voor de zogenaamde achterwaarts causale connectieven (die voorafgaan aan een reden, oorzaak of argument), maar ook voor de voorwaartse, zoals *dus*, *daarom* en *daardoor* (Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000, Pander Maat & Sanders 2001).

In dit artikel zal ik voornamelijk ingaan op het eerste voornemen van destijds: een conceptuele uitwerking van het onderscheid tussen subjectieve en meer objectieve relationele omgevingen. Die uitwerking bleek een complexe en veelzijdige verzameling tekstuele indicatoren van subjectiviteit op te leveren, die wellicht ook andere toepassingsmogelijkheden kan krijgen dan alleen in het onderzoek naar connectieven. Ook voor tekstwetenschappers die andere tekstuele verschijnselen in verband proberen te brengen met subjectiviteit en perspectief kan dit analysemodel wellicht een goed aanknopingspunt bieden. Daarnaast zal ik in kort bestek antwoord geven op de vraag of subjectiviteit daadwerkelijk die vruchtbare weg voor het onderzoek naar *want*, *omdat* en *doordat* is gebleken; ik zal kort ingaan op de resultaten van verdere corpusanalyses die uitgevoerd zijn op basis van het ontwikkelde subjectiviteitsmodel. Voor een uitgebreidere beschrijving daarvan verwijs ik naar Pit (2003).

Het artikel is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2 staat het begrip subjectiviteit centraal. Op grond van twee opvattingen over subjectiviteit zal ik een definitie van het begrip subjectiviteit opstellen die het uitgangspunt vormt voor verdere analyses. In paragraaf 3 wordt besproken hoe de causale relaties die gemarkeerd worden door *want*, *doordat* en *omdat* geanalyseerd kunnen worden in termen van subjectiviteit. De vraag die beantwoord wordt, is: wie of wat is eigenlijk subjectief of objectief in een causale relatie? In de daaropvolgende paragraaf wordt het begrip subjectiviteit geoperationaliseerd in concrete tekstenmerken. Dit resulteert in een analyse-instrument waarmee honderden causale relaties in verschillende corpora geanalyseerd zijn. Enkele van de resultaten daarvan zal ik in paragraaf 5 bespreken.

2. Subjectiviteit

In het gewone taalgebruik heeft de term subjectief bepaald geen positieve bijklank. Als we een tekst subjectief noemen, bedoelen we dat de spreker de werkelijkheid alleen maar van-

uit zijn eigen perspectief beschrijft, en andere meningen buiten beschouwing laat. Of dat de spreker met onvoldoende afstand naar die werkelijkheid kijkt, te weinig distantie in acht neemt.

In de taalwetenschap is het begrip subjectiviteit lange tijd ook niet erg populair geweest. Volgens Lyons (1982) is dit te wijten aan het voornamelijk Angelsaksische idee dat taal in wezen een instrument is om *inhoud* uit te drukken, dat wil zeggen, om te verwijzen naar zaken in de talige of buitentalige context. Echter, naast deze referentiële functie van taal dient volgens Lyons ook de expressieve functie van taal onderkend te worden. Taal is ook een middel voor taalgebruikers om *zichzelf* uit te drukken. En een spreker drukt zichzelf niet alleen maar uit door te verwijzen naar zaken uit de werkelijkheid, maar ook op andere manieren, zoals zal blijken uit dit onderzoek naar subjectiviteit en causale connectieven.

In de laatste 15 jaar is er met name in de cognitieve linguïstiek een grote belangstelling voor het begrip subjectiviteit ontstaan. Duidelijk is geworden dat subjectiviteit – het vermogen van taalgebruikers om zichzelf uit te drukken en om het perspectief van anderen in te nemen – ten grondslag ligt aan een heel scala aan taalkundige verschijnselen (zie Stein & Wright 1995). Verder wordt in (cognitief georiënteerde) theorieën over verhalende teksten aan perspectief en subjectiviteit natuurlijk ook veel aandacht besteed.

Het is vanuit deze cognitief georiënteerde perspectieven op taal en tekst dat ik het begrip subjectiviteit zal trachten te omschrijven. Twee opvattingen over subjectiviteit en perspectief zijn daarin dominant. In de eerste plaats wordt subjectiviteit wel omschreven als het op de voorgrond treden van de spreker in de talige uitdrukking. In de tweede plaats wordt subjectiviteit ook wel gelijkgesteld aan perspectief: een personage wordt subjectiever naarmate zijn/haar perspectief meer wordt ingenomen.

De eerste opvatting over subjectiviteit, de sprekerssubjectiviteit, ontstaat als het bewustzijn van de spreker deel gaat uitmaken van de talige expressie. Volgens Lyons (1995) kunnen tot dat bewustzijn (de ‘self’ van de spreker) de cognitie, gevoelens, attitudes, intenties van de spreker gerekend worden, maar ook aspecten als de tijd en plaats van spreken. Op het moment dat de spreker deze aspecten van zijn bewustzijn in een talige uiting tot uitdrukking brengt, ontstaat (een bepaalde mate van) subjectiviteit. In dit opzicht is een uiting als (3) subjectiever dan een uiting als (4).

- (3) Utrecht is de mooiste provincie van Nederland.
- (4) Amsterdam is de hoofdstad van Nederland.

In een uiting als voorbeeld (3) liggen de normen van de spreker over mooie en minder mooie steden besloten, terwijl dat in voorbeeld (4) niet het geval is. Een hoorder kan deze uiting niet interpreteren zonder die normen in zijn interpretatie te betrekken. Met andere woorden, de (subjectieve) normen van de spreker maken deel uit van de betekenis van de uiting. Iets vergelijkbaars doet zich voor in voorbeeld (5) waar de epistemische modificerende uitdrukking ‘waarschijnlijk’ de houding van de spreker uitdrukt ten aanzien van de betrouwbaarheid van de informatie.

- (5) Waarschijnlijk is Peter uitgegaan.

Door het evaluatieve karakter van uitdrukkingen als (3) en (5) moet de hoorder bij de interpretatie van de uiting de spreker wel als referentiepunt in de uitdrukking meenemen.

Subjectiviteit en causale connectieven

Doordat aspecten van het bewustzijn van de spreker deel uitmaken van de betekenis van de uitdrukking, wordt de subjectiviteit van deze uitdrukkingen verhoogd (zie voor vergelijkbare omschrijvingen van dit type subjectiviteit Sanders & Spooren 1997, Pander Maat 2003 en Langacker 1990).

De tweede benadering van subjectiviteit is afkomstig uit theorieën over narratieve teksten (Sanders 1994, Duchan, Bruder & Hewitt 1995). Deze opvatting betreft voornamelijk derde personen in een tekst: schrijver en lezer nemen in meer of in mindere mate het perspectief in van de personages in het verhaal. Aansluitend bij de vorige opvatting over subjectiviteit zou je kunnen zeggen dat perspectivering optreedt wanneer de conceptuele inhoud wordt geconceptualiseerd vanuit een ander perspectief dan die van de feitelijke auteur. Hoe sterker dat perspectief is, hoe subjectiever het personage is. Zo is in (6) het perspectief van Leers sterker dan in (7); in (8) is het perspectief van Leers zelfs minimaal.

- (6) Voormalig CDA-Tweede-Kamerlid Leers zei woensdag tegen de commissie Duivesteijn: “De Tweede Kamer is jarenlang voor het lapje gehouden bij de besluitvorming over de Betuwelijn.”
- (7) Voormalig CDA-Tweede-Kamerlid Leers zei woensdag tegen de commissie Duivesteijn dat de Tweede Kamer jarenlang voor het lapje is gehouden bij de besluitvorming over de Betuwelijn.
- (8) Het CDA-Tweede-Kamerlid Leers werd woensdag ondervraagd door de commissie Duivesteijn over de financiering van de Betuwelijn.

In (8) worden op geen enkele manier de woorden en gedachten van Leers weergegeven. In (6) en (7) gebeurt dat wel: in (6) worden de woorden van het personage direct weergegeven, terwijl dat in (7) op een indirecte manier gebeurt. Volgens Sanders (1994) is het perspectief van Leers in (6) sterker dan in (7) omdat het geciteerde personage hier zowel verantwoordelijk is voor de inhoud van de uiting als voor de verwoording ervan. In (7) daarentegen kan het personage wel verantwoordelijk worden gehouden voor de inhoud maar niet voor de precieze verwoording, waarvoor de auteur verantwoordelijk is.

In de optiek van Sanders leidt verhoogde verantwoordelijkheid voor verwoording en/of inhoud tot een versterking van het perspectief en daarmee tot een hogere mate van subjectiviteit van de geciteerde personages. Op andere manieren om de gedachten en woorden van derde personen weer te geven kom ik terug in paragraaf 4.

Aan beide opvattingen van subjectiviteit ligt het idee ten grondslag dat sprekers en personages zichzelf in meer of in mindere mate kunnen uitdrukken. Volgens de eerste opvatting van subjectiviteit treedt die zelf-expressie op als het bewustzijn van een spreker deel gaat uitmaken van de betekenis van een uiting (dat wil zeggen, een referentiepunt wordt in de uitdrukking); volgens de tweede opvatting is sprake van zelf-expressie als de woorden en gedachten van een personage worden weergegeven. In zekere zin is de tweede vorm van subjectiviteit een voorwaarde voor de eerste: het bewustzijn van een personage kan geen deel gaan uitmaken van de betekenis van een uiting als deze niet eerst spreker wordt, dat wil zeggen, als zijn perspectief niet (in zekere mate) wordt ingenomen. Andersom is de eerste

vorm van subjectiviteit geen voorwaarde voor de tweede: een personage kan heel goed aan het woord zijn, zonder dat deze ook deel van de betekenis van de uiting wordt. Vergelijk:

- (9) De docent zei: “Amsterdam is de hoofdstad van Nederland.”
- (10) De docent zei dat Amsterdam de hoofdstad is van Nederland.
- (4) Amsterdam is de hoofdstad van Nederland.

Volgens de eerste opvatting van subjectiviteit is het citaat in (9) geen subjectieve uiting, net zomin als (4) dat is. Aan de andere kant willen we, in overeenstemming met de tweede opvatting van subjectiviteit wel een onderscheid kunnen maken tussen (9) en (10).

Uit het voorgaande valt af te leiden dat een participant alleen subjectief kan zijn volgens de eerste opvatting van subjectiviteit, indien het perspectief van die participant wordt ingenomen. Als die participant de feitelijke spreker is, wordt per definitie zijn perspectief ingenomen. Als die participant een derde persoon is, dan zal de spreker het perspectief van dit personage moeten innemen door diens woorden en/of gedachten weer te geven. Deze integratie van beide typen subjectiviteit vormt het uitgangspunt voor het te ontwikkelen analysemodel. Daarbij wordt een graduele opvatting van subjectiviteit gehanteerd: een participant kan, afhankelijk van de mate waarin bovenstaande verschijnselen optreden, in meer of in mindere mate subjectief zijn.

Op basis van deze interpretatie van het begrip subjectiviteit wordt in paragraaf 4 een analyse-instrument ontwikkeld waarmee de subjectiviteit van causale relaties bepaald kan worden. In de volgende paragraaf zal ik eerst kort ingaan op het onderzoek naar connectieven en causale relaties en met name op de vraag op welk aspect van de causale relatie de subjectiviteitsanalyse betrekking zal moeten hebben.

3. Causale connectieven

Als we, met het oog op onze doelstelling de distributie van achterwaarts causale connectieven te verklaren, bovenstaande omschrijving van subjectiviteit gaan toepassen op causale relaties, dan zal duidelijk moeten worden wiens mate van subjectiviteit in die causale relatie van invloed is op de keuze voor het connectief, dat wil zeggen: welke participant in de causale relatie is de subjectiviteitsdrager die bepalend is voor de keuze van het connectief?

In de analyse van 1997 is deze subjectiviteitsdrager omschreven als ‘de verantwoordelijke voor het causale verband’. Aangezien het hier een heel specifiek type achterwaarts causale relaties betrof (namelijk causale relaties met een handelende, derdepersoons participant), is deze omschrijving niet houdbaar voor uitgebreidere analyses die op elk type achterwaarts causale relatie betrekking moeten kunnen hebben. Een beter aanknopingspunt biedt een analyse van de energie en de krachten die ten grondslag liggen aan de causaliteit in het causale verband (zoals in Talmy 1988). In elke causale relatie is een participant (een persoon of object) aan te wijzen bij wie de causaliteit zich feitelijk voltrekt. Het is deze participant op wie de causale kracht (beschreven in de tweede zin van het causale verband, als het een achterwaarts causale relatie betreft) feitelijk ‘aangrijpt’.

- (11) De boter is heel hard. Iemand heeft hem in de koelkast gezet.
- (12) Jaap heeft de boter in de koelkast gezet. Anders gaat hij smelten.

- (13) Ik denk dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is namelijk gesmolten.

In (11) wordt er een oorzakelijk verband beschreven tussen het feit dat de boter in de koelkast is gezet en het feit dat de boter hard is geworden. ‘De boter’ is hier het ‘aangrijpingspunt’: het is de boter die een verandering ondergaat (hij is hard geworden) onder invloed van iemands handeling. In (12) wordt in de tweede zin een reden beschreven voor het feit dat Jaap de boter in de koelkast heeft gezet. Hier is ‘Jaap’ het aangrijpingspunt. Die heeft op grond van de overweging dat de boter kan gaan smelten, besloten de boter in de koelkast te zetten. In (13) is de spreker het aangrijpingspunt. Op grond van zijn waarneming, beschreven in de tweede zin, trekt de spreker de conclusie dat de toegesprokene vergeten is de boter in de koelkast te zetten

Deze participanten, die ik in het vervolg ‘causaal-primaire participanten’, of kortweg ‘cp’s’, noem, vormen het scharnierpunt van de causaliteit in de causale relatie. In het verdere onderzoek naar de gebruiksverschillen tussen de connectieven zal de hypothese getoetst worden dat de subjectiviteit van deze participant samenhangt met de keuze voor het ene of andere connectief. Meer specifiek staat de hypothese centraal dat de gemiddelde subjectiviteit van de cp in relaties met *want* en *aangezien* hoger is dan de gemiddelde subjectiviteit van de cp in relaties met *omdat* en *doordat*, waarbij de subjectiviteit van cp’s in relaties met *omdat* gemiddeld hoger zal zijn dan die van cp’s in relaties met *doordat*.¹ Deze hypothese zal getoetst worden in een serie corpusanalyses.

4. Tekstkenmerken

Om de mate van subjectiviteit van de causaal-primaire participant te kunnen bepalen zal de tamelijk abstracte omschrijving van subjectiviteit in paragraaf 2 geconcretiseerd moeten worden in een set tastbare tekstkenmerken. In overeenstemming met de omschrijving van subjectiviteit uit paragraaf 2 zal elk kenmerk terug te voeren zijn op één van de twee genoemde facetten van subjectiviteit, namelijk (a) de mate waarin het bewustzijn van de cp een referentiepunt is in de betekenis van de uiting en (b) de mate waarin het perspectief van de cp wordt ingenomen.

4.1 Rol van de cp. Het eerste subjectiviteitskenmerk betreft de rol die de cp vervult in de causale relatie. In voorbeeld (14) bestaat die rol er alleen maar in dat de cp (de spreker, ‘ik’) de causale kracht passief ondergaat. Zijn/haar wil of overtuigingen zijn niet betrokken in de causaliteit, daarom is zijn mate van zelfexpressie minimaal. In (15) is de wil van de cp wel betrokken in de causaliteit. De cp (de ‘hij’) voert een intentionele handeling uit gebaseerd op de reden die uitgedrukt wordt in het tweede deel van de relatie. Op impliciete wijze wordt zo iets van de opvattingen van de uitvoerder van de handeling onthuld: kennelijk hanteert de uitvoerder de opvatting dat de heilzame werking van melk op je botten een goede reden is om veel melk te drinken. In voorbeeld (16) zijn evenzeer de opvattingen van de cp betrokken in het causale verband: de cp hanteert de opvatting dat je uit het feit dat de boter is gesmolten, mag concluderen dat de toegesprokene vergeten is de boter in de koelkast te zetten. Op impliciete wijze laat de beschrijving van de handeling en de motivatie daarvoor iets

zien van de daaraan ten grondslag liggende opvattingen en overtuigingen van de handelende persoon. In (15), waarin de cp de rol van ‘agens’ vervult en in (16), waarin de cp als ‘beoordelaar’ optreedt, is de cp dus subjectiever dan in (14), waarin de cp als ‘niet-agens’ fungeert (N.B. cp’s worden onderstreept in het eerste segment van de causale relatie).

- (14) Ik heb m’n been gebroken. Ik ben gestruikeld over de drempel van de voordeur.
 (15) Hij drinkt altijd veel melk. Dat is goed voor zijn botten.
 (16) Ik denk dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is gesmolten.

Overigens is de rol van de cp in het laatste voorbeeld subjectiever dan die van de cp in (15). In (15) wordt een waarneembaar causaal verband in de werkelijkheid beschreven (de overweging dat melk goed is voor je botten, resulteert in de feitelijke handeling van de ‘hij’). Hoewel de causaliteit zijn oorsprong heeft in de kennis en opvattingen van de cp, is de feitelijke handeling die daar het gevolg van is een waarneembare actie in de werkelijkheid. In (16) daarentegen is de gerepresenteerde causaliteit uitsluitend een mentaal proces. Redeneren en je mening geven zijn te beschouwen als de ultieme vorm van zelf-expressie. Daarom is de rol van de cp in (16) subjectiever dan in (15).

4.2 Aard van de cp. Niet alleen zijn rol zorgt ervoor dat de cp in (16) subjectiever is dan in (15), maar ook zijn aard. In (16) is de cp de spreker terwijl de cp in (15) een derde persoon is. De aard van de cp hangt niet noodzakelijkerwijs samen met de rollen van de cp’s in die relaties. Ook een derde persoon kan beoordelaar zijn (zoals de eerstgenoemde ‘hij’ in (17)), en een spreker agens (zoals de ‘ik’ in (18)).

- (17) Hij denkt dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is gesmolten.
 (18) Ik drink altijd veel melk. Dat is goed voor je botten.

De mate van zelfexpressie die mogelijk is bij derde personen is altijd afhankelijk van de feitelijke spreker/schrijver. Het is de spreker die de zeggenschap heeft over de zelf-expressie van de derde persoon, en uiteindelijk zal de laatste dus nooit de mate van zelfexpressie van de spreker kunnen evenaren.²

Een aanwijzing dat taalgebruikers deze hiërarchische relatie tussen spreker en derde persoon inderdaad aannemen, vinden we bij de weergave van gedachten van derde personen. Uit een perspectiefanalyse van een bijbelverhaal en nieuwsberichten in Sanders (1994) blijkt dat gedachten nooit direct worden weergegeven (*Hij dacht: “Ik ga naar huis.”*), maar door middel van de indirecte gedachte (*Hij bedacht dat hij naar huis zou gaan*). Met andere woorden, het lijkt erop dat sprekers beperkingen ervaren bij het weergeven van gedachten van derde personen. Short (1982) beweert dat dat komt doordat gedachten, in tegenstelling tot woorden, niet observeerbaar zijn. De spreker kan natuurlijk wel zijn toevlucht nemen tot de (vrije) indirecte gedachte, maar in dat type weergave is de feitelijke spreker zelf nadrukkelijk aanwezig en wordt het perspectief van de derde persoon niet volledig ingenomen (zie ook hieronder). Kennelijk ervaren taalgebruikers dat zij beperkt zijn in de mate waarin zij het perspectief van een derde persoon kunnen innemen.

Niet-animate cp’s, zoals ‘de boter’ in het onderstaande voorbeeld, zijn het minst subjectief. De mogelijkheden om het perspectief van objecten en concepten in te nemen zijn zeer beperkt, evenals hun mogelijkheden tot zelf-expressie (zie ook Zubin & Hewitt 1995).

Subjectiviteit en causale connectieven

Zo lijkt het bijzonder moeilijk het perspectief van ‘de boter’ (de object-cp) in (11) in te nemen.

(11) De boter is heel hard. Iemand heeft hem in de koelkast gezet.

Met andere woorden, op een schaal van feitelijke sprekers, via derde personen naar objecten en concepten is de eerste categorie (feitelijke sprekers) het meest en de laatste categorie (objecten en concepten) het minst subjectief.

4.3 Weergave van cp-personagetekst. Wanneer een schrijver of spreker in zijn tekst andere personages opvoert, heeft hij de keuze of hij hun gedachten en woorden wil weergeven. In de voorbeelden(19), (20) en (21) gebeurt dat wel (met behulp van de directe rede, de vrije indirecte rede en de indirecte rede respectievelijk), in (22) en (23) gebeurt dat niet.³

(19) Maria zei: “Ik drink veel melk. Dat is goed voor mijn botten.”

(20) Maria keek naar haar dochtertje. Ze moest veel melk drinken, dat was goed voor haar botten.

(21) Maria zei dat zij veel melk drinkt. Dat is goed voor haar botten.

(22) Maria was ontroerd. Haar dochtertje had een liedje voor haar gemaakt.

(23) Maria heeft haar been gebroken. Ze is gestruikeld over de drempel van de voordeur.

Hoe directer de woorden en gedachten worden weergegeven, hoe sterker het perspectief van de derde persoon wordt ingenomen, zo is al eerder betoogd. In dit onderzoek wordt daarom aangenomen dat als de gedachten en woorden van de cp in de directe rede of de vrije indirecte rede worden weergegeven, de cp subjectiever is dan wanneer dat in de indirecte rede gebeurt.³ Als de woorden en gedachten niet worden weergegeven, is sprake van rapportage, zoals in (22) en (23). In dat geval is sprake van maximale objectiviteit. Overigens kan binnen dit type weergave een onderscheid gemaakte worden tussen objectieve rapportage en impliciete perspectieven. In het laatste geval wordt het personage (de cp) opgevoerd als een actief bewustzijn, zoals in (22); de emotie die zij ervaart veronderstelt de aanwezigheid van een denkend wezen wier bewustzijn betrokken is in het causale verband. In (23), een geval van zuivere rapportage, is er geen sprake van een actief bewustzijn dat betrokken is in het causale verband.

4.4 Aanwezigheid van de cp. In de volgende twee voorbeelden is de cp in beide gevallen de spreker zelf, die als ‘beoordelaar’ optreedt.

(24) Je bent vergeten de boter in de koelkast te zetten. Hij is (namelijk) gesmolten.

(25) Ik denk dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is (namelijk) gesmolten.

In het eerste geval wordt niet expliciet verwezen naar de cp, in het tweede geval wel (‘Ik denk’). De spreker/auteur heeft de keuze of hij het oordeel van de beoordelaars-cp markeert met behulp van een perspectiefconstructie waarin expliciet wordt verwezen naar die cp, of niet.

In dit onderzoek wordt aangenomen dat een expliciete cp objectiever is dan een impliciete cp. Het argument daarvoor is ontleend aan Langacker's analyse van voorbeelden als (26) en (27) (Langacker 1985):

- (26) There's snow all around.
 (27) There's snow all around me.

Stel dat deze uitingen worden gedaan in een telefoongesprek door een spreker die haar gesprekspartner beschrijft wat ze om zich heen ziet. In (27) maakt ze daarbij expliciet dat de sneeuw om *haar* heen is. In (26) blijft dit referentiepunt impliciet, maar de hoorder zal dit referentiepunt vanzelf in de interpretatie meenemen. Volgens Langacker laat de spreker in (26) dit referentiepunt achterwege doordat ze volkomen in beslag wordt genomen door wat ze ziet. In (27) echter neemt de spreker een zekere afstand tot zichzelf. Door het referentiepunt expliciet te maken wordt zijzelf een object binnen de uiting en daarmee 'waarneembaar'. In die zin is de spreker in (27) dus objectiever dan in (26). Dezelfde analyse gaat op voor de voorbeelden in (24) en (25). In (24) wordt niet expliciet verwezen naar de spreker (die hier de cp is), hoewel duidelijk is dat het oordeel, de conclusie, aan hem/haar moet worden toegeschreven. In (25) wordt die subjectieve rol van de spreker-cp met behulp van de constructie 'Ik denk' expliciet gemaakt. Die subjectiviteit wordt daarmee observeerbaar, objectiveerbaar. Analogoos aan de voorbeelden (26) en (27) is de cp in (24) dus minder objectief dan in (25).

Wellicht lijkt deze analyse in eerste instantie tamelijk tegenintuïtief: een perspectiefmarkeerder leidt dus tot een verlaagde graad van subjectiviteit. Echter, deze relatie tussen subjectiviteit en implicietheid gaat alleen op voor die gevallen waarin sprake is van sprekerssubjectiviteit. Dat is in bovenstaande voorbeelden steeds het geval. In een zin als de onderstaande blijft de spreker eveneens impliciet, maar is ook geen sprake van sprekerssubjectiviteit, dat wil zeggen, het bewustzijn van de spreker maakt geen deel uit van de betekenis van de uiting (zie paragraaf 2).

- (4) Amsterdam is de hoofdstad van Nederland.

Dit geval wijkt af van een voorbeeld als (26) doordat in dit geval de spreker niet zozeer totaal in beslag wordt genomen door de situatie maar veeleer zich feitelijk distantieert van de beschreven situatie. Met andere woorden, de implicietheid van de spreker is hier het gevolg van de afwezigheid van de spreker als referentiepunt in de betekenis van de uiting. In een dergelijk geval leidt de implicietheid niet tot een subjectievere spreker. Toegepast op onze analyse van causale relaties, betekent dat dat dit tekstenmerk alleen van toepassing is op spreker-cp's met een subjectieve rol, zoals het geval is in de voorbeelden (24) en (25).

4.5 Verwijzing naar de cp. Overigens zijn er verschillende manieren waarop naar de cp verwezen kan worden, vergelijk (17) en (28):

- (17) Hij denkt dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is gesmolten.
 (28) De kok denkt dat je vergeten bent de boter in de koelkast te zetten. Hij is gesmolten.

Subjectiviteit en causale connectieven

In (28) wordt met een zelfstandig naamwoord verwezen naar de cp, terwijl dat in (17) met een persoonlijk voornaamwoord gebeurt. In dit onderzoek wordt aangenomen dat een cp waarnaar verwezen wordt met een zelfstandig naamwoord of een eigennaam objectiever is dan een cp waarnaar verwezen wordt met een persoonlijk voornaamwoord. Ook deze aanname is (onder anderen) ontleend aan het werk van Langacker (1990). Volgens Langacker zijn klanken (net als objecten) observeerbare dingen. In overeenstemming met de analyse hierboven, neemt hij verder aan dat observeerbaarheid leidt tot objectiviteit. En dus geldt: hoe meer klank, hoe meer objectiviteit. Omdat een woord als ‘de kok’ fonologisch zwaarder is dan een woord als ‘hij’, is de cp in (28) objectiever dan in (17).

In een studie van Hewitt (1995) wordt overigens empirische ondersteuning voor deze analyse gevonden. Uit haar onderzoek naar de relatie tussen referentiële expressies en de subjectiviteit van een personage in een verhaal, blijkt dat naar subjectieve personages (dat wil zeggen, personages van wie de woorden en gedachten worden weergegeven) significant vaker wordt verwezen met een pronomen dan met een eigennaam of zelfstandig naamwoord. Naar personages van wie de woorden en gedachten niet worden weergegeven in het verhaal wordt net zo vaak verwezen met een pronomen als met een zelfstandig naamwoord of eigennaam.

4.6 Polariteit van het predikaat. Negatie kan in sommige gevallen eveneens beschouwd worden als een indicator van subjectiviteit. Volgens een analyse van Verhagen (2000) in de traditie van de ‘mental space theory’, roept een negatief geformuleerde zin als (29) verschillende perspectieven op. Naast het perspectief van de spreker die beweert dat de ‘ze’ niet zwanger is, roept deze uiting namelijk ook het perspectief op van een virtuele gesprekspartner volgens wie de vrouw in kwestie wel zwanger is. Met andere woorden: de spreker ontken hier de tegengestelde bewering en zal die ontkenning waarschijnlijk niet uiten in een context waar de tegengestelde (affirmatieve) bewering niet aan de orde is.

(29) Ik denk niet dat ze zwanger is. Ze heeft een glas wijn gedronken.

De aanwezigheid van meerdere perspectieven is te beschouwen als een indicator van argumentatief taalgebruik. Met het oproepen van een ander perspectief bevestigt de spreker zijn eigen perspectief, zijn eigen subjectiviteit. In dit onderzoek gaan we er dan ook van uit dat negatie-operatoren de subjectiviteit van de cp verhogen (mits de negatie kan worden toegeschreven aan de cp, dat wil zeggen, mits de cp spreker is).

4.7 Passief/actief predikaat. In ons eerder besproken onderzoek van 1997 is reeds het voorkomen van een passiefconstructie als indicator van de graad van subjectiviteit van de handelende participant opgenomen. De keuze voor een passieve of een actieve constructie wordt ook in dit onderzoek beschouwd als een indicatie van de graad van subjectiviteit van de agens-cp. In een zin als (30) waarin de (eventueel impliciete) agens-cp niet in subjectpositie staat, wordt de cp naar de achtergrond verdrongen en ligt het perspectief duidelijk niet bij de cp. In (31) daarentegen wordt de handeling van de cp wel beschreven vanuit het perspectief van de cp (vgl. Cornelis 1997).

(30) De baby werd gevoed (door de moeder). Hij lag te huilen.

(31) De moeder voedde de baby. Hij lag te huilen.

Het perspectief van een agens-*cp* die in de subject positie staat is sterker dan het perspectief van een agens-*cp* in een passiefconstructie. De eerste is dan ook subjectiever dan de laatste.

4.8 *Werkwoordstijd van het predikaat.* Het laatste tekstkenmerk betreft de werkwoordstijd van het predikaat waar de *cp* deel van uitmaakt. Volgens Fleischmans theorie over werkwoordstijden in narratieve teksten fungeert werkwoordstijd als een middel voor de schrijver om de distantie tussen hem/haarzelf en de beschreven gebeurtenissen, plaatsen en vooral personages in het verhaal aan te duiden (Fleischman 1990). Met behulp van de werkwoordstijd kan de schrijver dus de sterkte van het perspectief van de personages variëren. De verleden tijd zet de *cp* op een grotere afstand van het ‘hier en nu’, waardoor de sterkte van het perspectief afneemt (zie voorbeeld (32)). Hoe verder de gebeurtenis is gesitueerd van het moment van spreken, hoe moeilijker het is het perspectief van de *cp* in te nemen. De tegenwoordige tijd, daarentegen, versterkt juist het perspectief van de *cp* (zie voorbeeld (33)).

- (32) Hij vond dat Nederland solidair moest zijn met de Verenigde Staten. Ze zijn onze bondgenoten in de NAVO.
- (33) Hij vindt dat Nederland solidair moet zijn met de Verenigde Staten. Ze zijn onze bondgenoten in de NAVO.

De voltooid verleden tijd wordt gebruikt om een gebeurtenis vóór een bepaald moment in het verleden te plaatsen. In vergelijking met de verleden tijd wordt de *cp* en de gebeurtenis waarin hij deelneemt bij gebruik van de voltooid verleden tijd dus nog verder van het moment van spreken geplaatst, waarmee de sterkte van het perspectief nog verder afneemt (zie voorbeeld (34)).

- (34) Ze dacht aan haar moeder. Haar vader had nooit veel over haar verteld. Dat was te pijnlijk voor hem.

De toekomstige tijd valt net als de verleden tijd niet samen met het moment van spreken. De toekomst wordt echter vaak direct geassocieerd met onzekerheid en verwachtingen (Lyons, 1995). Vanwege deze subjectieve modaliteit wordt de toekomstige tijd wel als een subjectieve werkwoordstijd beschouwd. Overigens is dit tekstkenmerk alleen toepasbaar in die gevallen waarin de *cp* expliciet genoemd wordt in een predikaat dat een handeling of gebeurtenis beschrijft waarin de *cp* betrokken is. De werkwoordstijd van de persoonsvorm in (het eerste segment van) een zin als (35) (‘moet’) wordt dus niet in de analyse betrokken (vergelijk dit voorbeeld met de voorbeelden (32) en (33)).

- (35) Nederland moet solidair zijn met de Verenigde Staten. Ze zijn onze bondgenoten in de NAVO.

4.9 *Overzicht van de variabelen.* In onderstaande tabel zijn alle acht tekstkenmerken en hun mogelijke waarden weergegeven.

Wanneer een causale relatie geanalyseerd wordt met behulp van deze tekstvariabelen, zou een indicatie verkregen moeten worden van de graad van subjectiviteit van de *cp*.

mens. Een belangrijk selectie criterium betrof de onderlinge uitwisselbaarheid van de connectieven; de structurele kenmerken van de relatie mochten de substitutie van het ene door het andere connectief niet onmogelijk maken. Onderzocht werd immers in hoeverre de keuze van het connectief bepaald wordt door de subjectiviteit van de cp en niet door structurele kenmerken van de context.

Elk voorkomen van het connectief werd geanalyseerd aan de hand van de acht variabelen uit het analysemodel. De waarde die aan elke variabele (indien van toepassing) werd toegekend, werd gebaseerd op een analyse van de twee segmenten van de causale relatie,⁵ of op de bredere context, waarbij uiteraard de bijdrage van het connectief aan de interpretatie van de causale relatie buiten beschouwing bleef. De analyse werd verricht door mijzelf, maar in geval van twijfel werd een tweede beoordelaar om een oordeel gevraagd en volgde een discussie tot consensus werd bereikt.

Met behulp van de voorbeelden (36) en (37) wordt geïllustreerd hoe de analyse in zijn werk ging (de geanalyseerde causale verbanden zijn recursieve).

- (36) Nu heb ik inmiddels het huis aangepast, heb een rolstoel, krukken, elektro-scooter enzovoort. Dit is mij niet aangepraat, *maar een bittere noodzaak aangezien ik een klein jaartje na de bevalling nog verging van de pijn en zeer immobiel was.* (de Volkskrant, 7 oktober 1995)

In dit voorbeeld is de cp de schrijver van de ingezonden brief. Deze heeft de rol van beoordelaar: hij/zij acht de aanpassing van het huis destijds een bittere noodzaak, en het argument wordt gevormd door de toenmalige lichamelijke conditie van de spreker. De spreker refereert niet expliciet naar zichzelf met behulp van een perspectiefconstructie (vgl. *Ik acht* dit een bittere noodzaak). Volgens de eerste vier variabelen uit het analysemodel is de cp dus in hoge mate subjectief: hij is beoordelaar, spreker en impliciet. Van de overige variabelen is alleen de variabele polariteit van toepassing; aangezien van negatie in het eerste segment geen sprake is, wordt de subjectiviteit van de cp niet verder verhoogd.

Het volgende voorbeeld is afkomstig uit een jeugdroman uit het narratieve corpus.

- (37) ‘(...) De grote stroom karren en rijtuiggen had de stad allang verlaten *en oom Dirk spoorde de paarden aan, omdat hij zich nog graag bij de groep wilde aansluiten.*’ (Het raadsel van de ketting, W. van den Akker (1992))

In dit voorbeeld is de cp minder subjectief dan in het vorige voorbeeld. De cp is ‘oom Dirk’, een derde persoon, in de rol van agens: hij besluit de paarden aan te sporen op grond van het feit dat hij zich graag bij de groep wil aansluiten. Verder komt hij niet aan het woord, maar wordt hij gerapporteerd door een ander personage in de roman; er is sprake van een impliciet perspectief. De handeling wordt beschreven in de verleden tijd, er wordt naar hem verwezen met een eigenaam en de polariteit van het predikaat in het eerste segment is affirmatief. Alleen de actieve vorm van het predikaat in het eerste segment (in plaats van een passief) representeert een subjectieve waarde. Over het geheel genomen is deze cp echter duidelijk objectiever dan de cp in voorbeeld (36).

Op deze wijze is elk voorkomen van de vier connectieven geanalyseerd. Dat leverde voor elke variabele een dataset op, aan de hand waarvan de verschillen tussen de connectieven zijn

Subjectiviteit en causale connectieven

af te leiden. Ik bespreek hier een selectie van significante resultaten.⁶ Voor exacte frequenties en een uitgebreide bespreking van de resultaten en analyses, verwijs ik naar Pit (2003).

De resultaten blijken in hoge mate de hypothesen te bevestigen. De cp in relaties met *want* en *aangezien* is gemiddeld subjectiever dan de cp in relaties met *omdat* en *doordat*, terwijl de subjectiviteit van de cp in relaties met *omdat* gemiddeld hoger is dan de subjectiviteit van de cp in relaties met *doordat*.

In de eerste plaats blijkt de cp in relaties met *doordat* nooit een subjectievere rol in te nemen dan die van niet-agens. De cp in relaties met *omdat* blijkt echter allerlei typen rollen te kunnen vervullen; hij is niet-agens, agens en beoordelaar. Ook de cp in relaties met *want* en *aangezien* is niet beperkt tot één type rol, maar hij bevindt zich wel vaker aan de subjectieve kant van het spectrum: in het merendeel van de gevallen is de cp beoordelaar.

Ook de aard van de cp legde verschillen tussen de connectieven bloot. Beperken we ons tot niet-agens-cp's in het narratieve corpus, dan blijkt dat die in relaties met *doordat* vaker object zijn dan in relaties met *omdat* en *want*. Bij beoordelaars-cp's in het krantencorpus werd een verschil gevonden tussen *omdat* en *aangezien*: deze zijn bij *omdat* vaker derde persoon dan de feitelijke spreker, terwijl bij *aangezien* precies het omgekeerde het geval is.

Bij de variabele weergave in het krantencorpus werden resultaten gevonden die een bevestiging vormden van de analyse uit 1997. In relaties met *want* wordt de derdepersoons beoordelaars-cp vaker direct aangehaald dan in relaties met *omdat*. In het narratieve corpus werd een verschil aangetroffen onder derdepersoons niet-agens-cp's: deze cp's werden in relaties met *omdat* vaker aangetroffen met een impliciet perspectief dan in relaties met *doordat*.

Verder bleken in beide corpora beoordelaars-cp's in relaties met *want* vaker impliciet te blijven dan in relaties met *omdat*. Wat betreft de overige variabelen bleek voor de relevante subsets van cp's dat

- in relaties met *omdat* de propositie in het eerste segment minder vaak ontkend werd dan in relaties met *want* en *aangezien* (zie Tabel 1, variabele 6: 'polariteit');
- in het eerste segment van relaties met *omdat* wel de passiefconstructie werd aangetroffen, en bij *want* niet (zie Tabel 1, variabele 7: 'passief/actief');
- onder relaties met *omdat* (in het eerste segment van de relatie) wel de voltooid verleden tijd werd aangetroffen, maar onder relaties met *want* niet (zie Tabel 1, variabele 8: 'werkwoordstijd').

In alle gevallen zijn de gevonden verschillen in de verwachte richting: de cp in relaties met *doordat* heeft minder subjectieve waarden dan de cp in relaties met *omdat*, en die laatste heeft weer minder subjectieve waarden dan de cp in relaties met *want* en *aangezien*.

Uit dit overzicht blijkt dat alleen de variabele 'verwijzing' geen significante verschillen blootlegde tussen de connectieven. Voor de verschillen tussen *want*, *omdat*, *doordat* en *aangezien* bleek deze variabele voor deze corpora dus irrelevant, maar in vergelijkbare analyses die ik voor de Duitse en Franse equivalenten van deze connectieven uitgevoerd heb, discrimineerde dit tekstenmerk wel tussen de connectieven.

6. Conclusie en discussie

Het analyse-instrument dat ontwikkeld is om de subjectiviteit van de causaal-primaire participant in causale relaties te bepalen heeft verschillen in de distributie van de achterwaarts causale connectieven *want*, *omdat*, *doordat* en *aangezien* aangetoond die nog niet eerder waren geconstateerd. Dat is mooi voor het onderzoek naar het gebruik van deze connectieven, maar het is ook van belang voor verder onderzoek naar subjectiviteit in relatie tot andere talige verschijnselen. Uiteraard kunnen de resultaten van de corpusanalyses geen validatie vormen voor het ontwikkelde analyse-instrument. Anderzijds blijkt uit de analyse dat vrijwel elke variabele verschillen tussen twee of meer connectieven in dezelfde richting aan het licht brengt, wat erop duidt dat alle tekstkenmerken afgeleiden zijn van één enkel concept, subjectiviteit.

Verdere toepassing van het instrument vereist natuurlijk wel enige aanpassing. Dit instrument is specifiek ontwikkeld voor de analyse van causale relaties. Wanneer het instrument voor andere doeleinden gebruikt wordt, dient eerst bepaald te worden van welke participant de mate van subjectiviteit vastgesteld moet worden en onder welke condities (dat wil zeggen, in welke contexten) een bepaalde variabele relevant is voor die mate van subjectiviteit.

Tot slot zou ik willen beargumenteren dat de set van variabelen voor een dergelijke toepassing met één variabele uitgebreid kan worden, namelijk de variabele ‘connectief’. Dat wil zeggen, ook het connectief zelf kan als indicator van de mate van subjectiviteit van de cp aangemerkt worden. Een relevante vraag die je naar aanleiding van de corpusanalyses kan stellen is: wordt de keuze voor het ene of het andere connectief alleen bepaald door de context (hetgeen je zou kunnen concluderen op grond van de gevonden correlaties tussen context en connectief) of voegt het connectief zelf ook nog een betekenisaspect in termen van subjectiviteit toe, naast het causale aspect uiteraard?⁷

Om twee redenen kan deze laatste vraag bevestigend beantwoord worden. In de eerste plaats leveren de volgende voorbeelden een indicatie dat de connectieven zelf bijdragen aan de subjectiviteit van de cp.

- (38) Je hebt de boter niet in de koelkast gelegd, omdat hij is gesmolten.
- (39) Je hebt de boter niet in de koelkast gelegd, want hij is gesmolten.
- (40) Je hebt de boter niet in de koelkast gelegd, aangezien hij is gesmolten.

Als moedertaalspreker van het Nederlands heb ik ten aanzien van de voorbeelden met *want* en *aangezien* een voorkeur voor de interpretatie waarin de spreker concludeert dat de toesprokene de boter niet in de koelkast heeft gelegd, op grond van het feit dat de boter is gesmolten. Deze interpretatie levert een subjectieve cp op: deze is beoordelaar, spreker en impliciet. In het voorbeeld met *omdat* ligt deze interpretatie minder voor de hand. Hier lijkt een interpretatie waarin de *omdat*-zin een reden inluit voor het feit dat de toesprokene de boter niet in de koelkast heeft gelegd, meer voor de hand te liggen. Deze interpretatie levert een objectievere cp op dan de vorige; in dit geval is de cp namelijk niet de spreker, maar de toesprokene (‘je’), die niet als beoordelaar fungeert, maar als agens. De sturende werking van de connectieven zou dan hierin kunnen liggen dat *omdat* de interpretatie in een meer objectieve richting stuurt (een objectievere cp genereert) terwijl *want* en *aangezien* de interpretatie in de subjectieve richting sturen.

Subjectiviteit en causale connectieven

Naast dit op tamelijk persoonlijke intuïties gebaseerde argument, is er nog een ander argument om aan te nemen dat *want* en *aangezien* een subjectieve bijdrage leveren aan het causale verband en *omdat* een meer objectieve. De corpusanalyses hebben een correlatie aangetoond tussen het voorkomen van een bepaald connectief en de mate van subjectiviteit van de cp van het causale verband. De vraag is of deze correlatie iets kan zeggen over de bijdrage van het connectief aan de subjectiviteit van de cp. Theoretisch is het mogelijk dat een connectief dat in het algemeen voorkomt met tamelijk objectieve cp's een subjectieve bijdrage levert aan het causale verband. Dat wil zeggen, het connectief hoeft niet noodzakelijkerwijs een positief-correlerende relatie te onderhouden met de waarden van de overige tekstenkenmerken. Toch is dat niet waarschijnlijk, en wel omdat taallerende kinderen de betekenissen van de connectieven moeten kunnen leren. Om de betekenis van bijvoorbeeld het woord *want* te leren, heeft het kind uitsluitend de (eventueel ook buitentalige) context tot zijn beschikking. Zo leert een kind dat een connectief als *omdat* tussen causaal gerelateerde gebeurtenissen voorkomt. Uiteindelijk zal het daaruit afleiden dat dit connectief gebruikt kan worden om causale interpretaties af te dwingen. Hetzelfde gaat op voor het andere betekenisaspect van het connectief, de mate van subjectiviteit van het causale verband. Wanneer het taallerende kind een connectief als bijvoorbeeld *want* vrijwel uitsluitend in subjectieve contexten tegenkomt, dan kan het uiteindelijk niet anders dan concluderen dat, als *want* een bijdrage levert aan de subjectiviteit van het causale verband, dat in subjectieve richting is.

We kunnen dus concluderen dat de connectieven een bijdrage leveren aan de subjectiviteit van de cp. Voor het analyse-instrument betekent dat dat de connectieven als tekstenmerk van subjectiviteit kunnen worden toegevoegd. *Want* en *aangezien* zijn subjectieve waarden van deze variabele, *omdat* is minder subjectief, en *doordat* ten slotte duidt op een objectieve cp.

Overigens geldt dit niet alleen voor de Nederlandse achterwaarts causale connectieven. De analyses van Franse en Duitse achterwaarts causale connectieven (respectievelijk *parce que*, *car* en *puisque*, en *denn*, *da* en *weil*) laten zien dat de distributie van deze connectieven eveneens in termen van subjectiviteit beschreven kan worden en volgens de argumentatie hierboven kunnen ook deze connectieven dus beschouwd worden als indicatoren van subjectiviteit (Pit 2003). Overigens is uit vergelijkbare studies gebleken dat Nederlandse en Franse voorwaarts causale connectieven als *dus* en *donc*, in vergelijkbare termen beschreven kunnen worden (Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2001).

Met dit onderzoek heb ik willen laten zien dat sprekers niet willekeurig kiezen voor het ene of het andere connectief, maar dat die keuze afhankelijk is van de mate waarin zij zichzelf willen uitdrukken of de mate waarin zij een ander zichzelf willen laten uitdrukken. Ik hoop dat verder onderzoek naar het concept subjectiviteit zal laten zien hoe andere talige fenomenen samenhangen met de behoefte van taalgebruikers zich uit te drukken in taal.

Noten

- 1 Deze hypothese is gebaseerd op de resultaten van ons eerdere onderzoek (zie paragraaf 1, Pit, Pander Maat & Sanders 1997).
- 2 In configuraties van mentale ruimtes volgens Mental Space Theory (Fauconnier 1985, Sanders 1994) komt deze hiërarchische verhouding tussen spreker en geciteerde derde participant tot uitdrukking doordat mentale ruimtes van derde personen altijd ingebed zijn in die van de feitelijke spreker. Ze kunnen met andere woorden

- daar niet onafhankelijk van bestaan. Alleen de spreker kan direct zijn gedachten en woorden uiten zonder tussenkomst van een andere mentale ruimte.
- 3 In dit onderzoek worden de directe rede en de vrije indirecte rede als twee even subjectieve typen weergave beschouwd, omdat de literatuur hierover geen uitsluitel biedt. Volgens Sanders (1994) zou de vrije indirecte rede wel minder subjectief zijn dan de directe rede, maar volgens Banfield (1982) bijvoorbeeld behoort de vrije indirecte rede tot een ander type discours dan de directe rede, en is subjectiviteit niet het onderscheidende criterium.
 - 4 Overigens is zonder context lastig te bepalen of de gedachten of woorden van een participant wel of niet worden weergegeven. Zo zou fragment (22) ook een geval van vrije indirecte rede kunnen zijn. De uiteindelijke interpretatie is afhankelijk van de context waarin het fragment gebruikt zou worden.
 - 5 Overigens spitst de analyse zich bij de meeste variabelen specifiek toe op het eerste van de twee segmenten van de causale relatie, dat wil zeggen, op het segment dat het gevolg beschrijft. Volgens Talmy (2000) is het gevolg in het causale proces ook belangrijker dan de oorzaak.
 - 6 Statistische toetsen die in de verwerking aangewend zijn, zijn de chi-kwadraat toets, contrast analyses en binomiale testen. Het significantieniveau werd gesteld op .05; in een enkel geval echter bleken de frequenties zo laag te zijn dat een niveau van 0.1 gerechtvaardigd was. Gezien de hypothesen werd er eenzijdig getoetst.
 - 7 Een anonieme reviewer betwijfelt de relevantie van die vraag en stelt de vraag of het niet logisch is om ervan uit te gaan dat de connectieven die betekenisaspecten (in termen van subjectiviteit) inderdaad hebben en dat het corpus deze aanname juist bevestigt. Volgens mij kan men er niet a priori van uitgaan dat het geconstateerde verband tussen de keuze voor een connectief en de mate van subjectiviteit van de context aantoont dat de connectieven deze betekenisaspecten hebben, zonder de twee argumenten in de volgende alinea's. Uit de corpus analyses valt niet op te maken wat de bijdrage is van het connectief aan de interpretatie van de uiting (het connectief is daarin buiten beschouwing gelaten), terwijl geconstrueerde voorbeelden als (38), (39) en 40) dat wel (tot op zekere hoogte) kunnen. Daarnaast hoeft men niet bij voorbaat aan te nemen dat taalelementen en de contexten waarin zij voorkomen in de richting van dezelfde interpretatie sturen.

Bibliografie

- Banfield, A.** (1982). *Unspeakable Sentences. Narration and representation in the language of fiction*. Boston: Routledge.
- Cornelis, L.H.** (1997). *Passive and perspective*. Utrecht Studies in Language and Communication 10. Amsterdam: Rodopi.
- Duchan, J.F., Bruder, G. A. & Hewitt, L. E.** (Eds.) (1995). *Deixis in narrative. A cognitive science perspective*. Hillsdale, New Jersey: LEA.
- Fauconnier, G.** (1985). *Mental spaces: Aspect of meaning construction in natural language*. Cambridge: Bradford.
- Fleischman, S.** (1990). *Tense and narrativity. From medieval performance to modern fiction*. Austin: University of Texas Press.
- Hewitt, L. E.** (1995). Anaphor in subjective contexts in narrative fiction. In J. F. Duchan e.a. (Eds.) (pp. 325-339).
- Langacker, R. W.** (1985). Observations and speculations on subjectivity. In J. Haiman (Ed.), *Iconicity in syntax. Typological studies in syntax Vol. 7* (pp. 109-150). Amsterdam: John Benjamins.
- Langacker, R. W.** (1990). *Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lyons, J.** (1982). Deixis and subjectivity: Loquor, ergo sum? In R. J. Jarvella & W. Klein (Eds.), *Speech, place, and action* (pp. 101-124). Chichester: John Wiley & Sons.
- Lyons, J.** (1995). *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pander Maat, H.** (2003). Reference point concepts and document quality. *Document Design* 4, 2-16.
- Pander Maat, H. & Degand, L.** (2001). Scaling causal relations and connectives in terms of speaker involvement. *Cognitive Linguistics* 12, 211-245.
- Pander Maat, H. & T. Sanders** (2000). Domains of use or subjectivity. The distribution of three Dutch causal connectives explained. In B. Kortmann & E. Couper-Kuhlen (Eds.), *Cause, condition, concession and contrast: Cognitive and discourse perspectives*. (pp. 57-82). Amsterdam: Benjamins (Topics in English Linguistics Series, B. Kortmann & E. Traugott, series editors).

Subjectiviteit en causale connectieven

- Pander Maat, H. & Sanders, T.** (2001). Subjectivity in causal connectives: An empirical study of language in use. *Cognitive Linguistics* 12, 247-273.
- Pit, M.T.** (2003). *How to express yourself with a causal connective. Subjectivity and causal connectives in Dutch, German and French.* Amsterdam: Rodopi.
- Pit, M.T., Pander Maat, H. & Sanders, T.** (1997). 'Doordat', 'omdat' en 'want'. *Perspectieven op hun gebruik. Taalbeheersing* 19, 238-251.
- Sanders, J.** (1994). *Perspective in narrative discourse.* Dissertatie Universiteit van Tilburg.
- Sanders, J. & Spooren, W.** (1997). Perspective, subjectivity and modality from a cognitive linguistic point of view. In W-A. Liebert, G. Redeker & L. Waugh (Eds.), *Discourse and perspective in cognitive linguistics* (pp. 85-112). Amsterdam: John Benjamins.
- Short, M.H.** (1982). Stylistics and the teaching of literature: with an example from James Joyce's *A portrait of the artist as a young man*. In Ronald Carter (Ed.), *Language and literature. An introductory reader in stylistics* (pp. 179-192). London: George Allen & Unwin.
- Stein, D. & Wright, S.** (Eds.). (1995). *Subjectivity and subjectivisation.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, L.** (1988). Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12, 49-100.
- Talmy, L.** (2000). *Toward a cognitive semantics. Vol I. Force and causation.* Cambridge, London: MIT Press.
- Verhagen, A.** (2000). *Achter het Nederlands. Over interacties tussen taal en achtergrondcognitie.* Oratie Universiteit Leiden.
- Zubin, D.A. & L.E. Hewitt** (1995). The deictic center: a theory of deixis in narrative. In J.F. Duchan et al. (Eds.) (pp. 129-155).

Is expertevidentie overtuigender in Frankrijk dan in Nederland?

1. Inleiding

Tekstschrijvers en onderzoekers op het gebied van persuasieve communicatie zijn geïnteresseerd in het voorspellen of verklaren van de overtuigingskracht van een communicatie-uiting zoals een tijdschriftadvertentie, een televisiecommercial of een voorlichtingsbrochure. Centraal staat de vraag wat een tekst overtuigend maakt. Onderzoek op het gebied van overtuigende communicatie houdt zich bijvoorbeeld bezig met de invloed van tekstenmerken op de overtuigingskracht van zo'n communicatie-uiting. Resultaten van dergelijk onderzoek zijn vaak nuttig voor tekstschrijvers. Van grote invloed is het Elaboration Likelihood Model (ELM) van Petty en Cacioppo (1986) geweest. Dit model heeft zowel veel handvatten voor verder onderzoek gegeven als verklaringen aangedragen voor het optreden van effecten van bepaalde tekstenmerken. Opvallend genoeg is het ELM-advies over argumentatie – nog steeds één van de belangrijkste aandachtspunten in persuasieve communicatie – terug te brengen op het weinig informatieve 'Gebruik sterke argumenten en vermijd zwakke argumenten'. Het nut van dit advies is niet groot, omdat er voorbij wordt gegaan aan wat precies sterke en zwakke argumenten zijn.

Samenvatting

Persuasieve teksten waarin evidentie wordt aangedragen om standpunten te ondersteunen zijn effectiever dan teksten zonder evidentie. Tekstschrijvers hebben onder andere anekdotische, statistische, causale en expertevidentie tot hun beschikking. Een aantal experimenten heeft de relatieve overtuigingskracht van deze evidentietypen onderzocht. De mogelijke rol van de culturele achtergrond van de tekstlezer is echter genegeerd. In Hornikx (2003) bleek er een cultuurverschil in het vóórkomen van expertevidentie in overtuigende voorlichtingsbrochures. Expertevidentie werd vaker in Frankrijk dan in Nederland gebruikt. De vraag is of expertevidentie ook overtuigender is in Frankrijk. Dit is in een experiment onderzocht door Franse en Nederlandse proefpersonen ($N = 600$) een serie descriptieve standpunten met verschillende evidentietypen te laten beoordelen. Voor de Fransen bleek expertevidentie samen met statistische evidentie het meest overtuigend, terwijl expertevidentie voor de Nederlanders slechts een middenpositie innam tussen de minst overtuigende anekdotische en de meest overtuigende statistische evidentie.

Is expertevidentie overtuigender in Frankrijk dan in Nederland?

Volgens Hoeken (1997) is een sterk argument vóór gedrag dat in een persuasieve boodschap wordt gepropageerd een argument dat het heel waarschijnlijk maakt dat het gedrag een heel wenselijk gevolg zal hebben. Stel dat een boodschap erop gericht is de lezer te overtuigen altijd met de fiets naar het werk te gaan, omdat hij of zij zich hierdoor gezonder gaat voelen. Een sterk argument is een argument dat het heel waarschijnlijk maakt dat je gezonder gaat voelen door het fietsen naar het werk en dat erin slaagt aan te geven dat een betere gezondheid wenselijk is. Evidentie kan ondersteuning vormen voor de waarschijnlijkheid en de wenselijkheid van het gevolg en bestaat uit 'data (facts or opinions) presented as proof for an assertion' (Reynolds & Reynolds, 2002, p. 429).

Schellens en De Jong (2000) hebben gesuggereerd dat evidentie voor de wenselijkheid, zoals een goede gezondheid of een hoog salaris, overbodig is, indien het het eigenbelang van de lezer betreft. Mensen kunnen die wenselijkheid zelf goed inschatten. Ondersteuning voor deze suggestie werd gevonden in een corpusonderzoek met overtuigende voorlichtingsbrochures (Hornikx, Starren & Hoeken, 2003). Evidentie werd namelijk drie keer minder ingezet voor de wenselijkheid dan voor de waarschijnlijkheid van gevolgen. Evidentie als ondersteuning voor de waarschijnlijkheid is dus een centraal element voor het onderscheid in sterke en zwakke argumenten. Dit betekent dat evidentie met name van belang is bij descriptieve standpunten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld normatieve standpunten, waarbij het gaat om een waardeoordeel en wenselijkheid, gaat het bij descriptieve standpunten om een empirisch controleerbaar gegeven en om waarschijnlijkheid (Schellens & Verhoeven, 1994). Zonder evidentie is die waarschijnlijkheid vaak moeilijk in te schatten. Argumenten die worden ondersteund met sterke evidentie maken het heel waarschijnlijk dat wenselijke gevolgen zullen optreden en zijn sterke argumenten.

De vraag is vervolgens wat sterke en zwakke evidentie is. Paragraaf 2 is daarom gewijd aan onderzoek naar sterke, overtuigende evidentie. Er zijn verschillende evidentietypen, zoals statistische en anekdotische evidentie. Onderzoek naar de relatieve overtuigingskracht van die evidentietypen heeft al het nodige in kaart gebracht, maar daarbij is de culturele achtergrond van ontvangers van evidentie genegeerd. Er is een specifieke aanwijzing dat cultuur een rol kan spelen in de relatieve overtuigingskracht van evidentie. In het corpusonderzoek van Hornikx (2003) bleek expertevidentie namelijk vaker te worden gebruikt in overtuigende voorlichtingsfolders in Frankrijk dan in Nederland (zie paragraaf 3). Om te onderzoeken of expertevidentie ook overtuigender is in Frankrijk, is een experiment opgezet waarover in dit artikel wordt gerapporteerd. In het experiment wordt de invloed van cultuur op de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen en van expertevidentie in het bijzonder onderzocht.

2. Onderzoek naar de overtuigingskracht van evidentie

Er is een tamelijk lange traditie in onderzoek naar de overtuigingskracht van evidentie. Al vanaf het eerste onderzoek (Cathcart, 1955) is er onderzocht welke evidentietype het meest overtuigend is. Aanvankelijk werd expertevidentie onderzocht (zie het overzicht van McCroskey, 1969) of expertevidentie naast anekdotische en statistische evidentie (zie het overzicht van Reinard, 1988). Later lag de nadruk op anekdotische en statistische evidentie (zie de overzichten van Allen & Preiss, 1997; Baesler & Burgoon, 1994). Onderzoek naar

causale evidentie is relatief recent. Alleen Slusher en Anderson (1996), Hoeken (2001) en Hoeken en Hustinx (2002) hebben dit evidentietype met andere typen vergeleken.

Als descriptieve standpunten waarin een consequentie optreedt als gevolg van een handeling als uitgangspunt worden genomen, dan kunnen de evidentietypen als volgt worden gedefinieerd. Anekdotische evidentie bestaat uit het aanhalen van een specifiek geval (Rieke & Sillars, 1984, p. 92) en statistische evidentie uit een numerieke samenvatting van een aantal gevallen (p. 94). Causale evidentie, vervolgens, bestaat uit een verklaring van de oorzaak-gevolg relatie (pp. 74-75). Expertevidentie (of autoriteitsevidentie), ten slotte, bestaat uit het aanvoeren van de mening van een deskundige persoon (p. 94). Causale evidentie is van een andere aard dan de andere drie typen. Kuhn (1991) noemt causale evidentie pseudo-evidentie, terwijl de andere typen echte evidentie genoemd kunnen worden. Pseudo-evidentie bestaat uit informatie die samenvalt met de beschrijving van de causale relatie in het standpunt. Causale evidentie is dus onlosmakelijk met het standpunt verbonden. Anekdotische, statistische en expertevidentie zijn juist onafhankelijk van die causale relatie¹.

Anekdotische en statistische evidentie zijn het vaakst onderzocht. De eerste reviews hierover concludeerden dat anekdotische evidentie overtuigender was dan statistische evidentie. Baesler en Burgoon (1994) suggereerden dat dit wellicht verklaard kon worden door de levendige presentatie van anekdotische en de saaie presentatie van statistische evidentie. Deze suggestie is heel plausibel gebleken, omdat in de onderzoeken waar beide typen even levendig zijn gehouden statistische evidentie overtuigender bleek te zijn (Baesler & Burgoon, 1994; Hoeken, 2001; Hoeken & Hustinx, 2002; Slater & Rouner, 1996). Dit patroon is later bevestigd door de meta-analyse van Allen en Preiss (1997). In het enige onderzoek dat de vier typen tegelijkertijd vergeleek (Hoeken & Hustinx, 2002), bleek anekdotische evidentie minder overtuigend dan de andere drie typen, die op hun beurt niet van elkaar verschilden in overtuigingskracht.

Ondanks de behoorlijke onderzoekstraditie is er nog steeds geen bevredigend antwoord op de vraag welk evidentietype overtuigender is dan het andere (McGuire, 2000; Reynolds & Reynolds, 2002). Dit komt in de eerste plaats omdat er veel verschillende definities en operationalisaties van evidentie en evidentietypen zijn gehanteerd (Kellermann, 1980). In de tweede plaats is er slechts één onderzoek geweest dat de vier typen direct met elkaar heeft vergeleken (namelijk Hoeken & Hustinx, 2002). Tegelijkertijd is er aan een interessant aspect nog geen aandacht besteed, terwijl het door relatief oude (Bradac, Sandell & Wenner, 1979; McCroskey, 1969) en relatief recente onderzoeken (Allen & Preiss, 1997; Reynolds & Reynolds, 2002) wordt gesuggereerd als interessant onderzoeksdomein. Het betreft hier de mogelijke invloed van de culturele achtergrond van ontvangers van evidentie op de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen.

3. *De invloed van cultuur*

In onderzoek naar de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen is geen aandacht besteed aan de culturele achtergrond van ontvangers van evidentie. De vraag naar de invloed van cultuur werd echter al gesteld in de allereerste review over evidentie: 'Does evidence function the same way in various cultures?' (McCroskey, 1969, p. 176). Een corpusonderzoek naar het gebruik van expertevidentie in overtuigende communicatie in Nederland

en Frankrijk (Hornikx, 2003) geeft een indicatie dat cultuur een rol kan spelen in de overtuigingskracht van evidentietypen.

Volgens Jansen (1999, p. 19) ligt een relatie tussen de effectiviteit van expertevidentie, waarbij er aan autoriteit wordt geappelleerd, en machtsafstand voor de hand. Machtsafstand is 'de mate waarin de minder machtige leden van instituties of organisaties in een land verwachten en accepteren dat de macht ongelijk verdeeld is' (Hofstede, 1991, p. 39). Het is één van de waardendimensies die naar voren kwamen in het onderzoek dat Hofstede (1991, 2001) deed naar het belang dat culturen hechten aan waarden als vrijheid, avontuur en gelijkheid. Om overtuigd te raken door expertevidentie moet een beoordelaar accepteren dat er een ongelijkheid is in de kennis van de expert en van hemzelf. Expertevidentie zou vooral effectief kunnen zijn in culturen waarin er een hoge machtsafstand is tussen experts en leken. In zulke culturen zouden mensen gemakkelijker op de meningen van experts vertrouwen dan in culturen met een lage machtsafstand. Twee culturen die in hoge mate verschillen op deze dimensie zijn Nederland en Frankrijk. Frankrijk wordt gekenmerkt door een relatief hoge machtsafstand en Nederland door een relatief lage machtsafstand (Hofstede, 1991, 2001; Koopman et al., 1999).

Hornikx (2003) onderzocht het relatieve vóórkomen van de vier evidentietypen in 22 Nederlandse en 22 Franse overtuigende voorlichtingsbrochures. Deze folders hadden betrekking op thema's als roken, fondswerving en alcoholgebruik. Elke brochure werd door twee onafhankelijke beoordelaars geanalyseerd om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de frequentie van de evidentietypen in de Nederlandse en Franse brochures. Het gebruik van evidentie werd alleen geanalyseerd voor die gevallen waarin evidentie werd ingezet om het waarschijnlijker te maken dat bepaalde gevolgen zouden gaan optreden. In overeenstemming met het culturele verschil in machtsafstand bleek expertevidentie inderdaad frequenter gebruikt te worden in Frankrijk dan in Nederland. Als Franse tekstschrijvers vaker dan hun Nederlandse collega's gebruik maken van expertevidentie, dan betekent het dat ze andere intuïties hebben over hoe overtuigend expertevidentie is voor hun lezers. Om die intuïties te toetsen, is er een experiment nodig. De specifieke onderzoeksvraag luidt daarom als volgt:

Is expertevidentie overtuigender in Frankrijk dan in Nederland?

4. Methode

4.1 Materiaal. Om de overtuigingskracht van de vier evidentietypen te meten is, net als in Hoeken en Hustinx (2002), bekeken in hoeverre het toevoegen van evidentie als onderbouwing voor descriptieve standpunten de acceptatie van die standpunten vergroot. Bij de selectie van standpunten is ervoor gezorgd dat de standpunten noch zeer waarschijnlijk noch zeer onwaarschijnlijk waren. In beide gevallen is het toevoegen van evidentie nutteloos. In het eerste geval vanwege een plafond-effect (het standpunt is al zeer waarschijnlijk), in het tweede geval omdat mensen moeilijk te overtuigen lijken te zijn van standpunten die extreem onwaarschijnlijk zijn (cf. Lord, Ross & Lepper, 1979). Tijdens een pretest kregen 30 Nederlandse (Radboud Universiteit Nijmegen) en 28 Franse studenten (Université de Montpellier-II) 50 standpunten voorgelegd, waarvan ze telkens de waarschijnlijkheid moesten aangeven. Voor het hoofdonderzoek zijn twintig standpunten geselecteerd die in de pretest hetzelfde werden beoordeeld in beide landen en die als matig waarschijnlijk werden

beoordeeld. Een voorbeeld van zo'n standpunt is 'Het eten van basilicum in de pastasaus verhoogt de sportprestaties'. Voor elk standpunt zijn vier evidentietypen ontwikkeld, waarvan hieronder de bijbehorende (1) anekdotische, (2) statistische, (3) causale en (4) expertevidentie staan. In bijlage 1 staan in het Nederlands en in het Frans de vier evidenties die horen bij een ander standpunt uit het materiaal.

- (1) Sinds Peter Heuvelmans uit Dordrecht met regelmaat pastasaus met basilicum eet, zijn zijn sportprestaties verbeterd.
- (2) Uit een onderzoek onder 315 Nederlanders is gebleken dat bij 74% van hen de sportprestatie omhoog zijn gegaan na het regelmatig eten van pastasaus met basilicum.
- (3) Basilicum verbetert de aanmaak van adrenaline, de stof die ervoor zorgt dat je betere sportprestaties kunt leveren.
- (4) Volgens Prof. dr. Timmermans van de Erasmus Universiteit Rotterdam, een specialist in de voedingsleer, verhoogt het eten van basilicum de sportprestaties.

Iedere proefpersoon kreeg in het experiment alle evidentietypen aangeboden en elk type vier keer (zie de paragraaf over het onderzoeksontwerp). Bij de operationalisatie van de evidentietypen is ingegaan op de kritiek van Reynolds en Reynolds (2002) dat operationalisaties vaak voorbij zijn gegaan aan de kwaliteit van de aangeboden evidentie. Per evidentietype is gekozen voor één operationalisatie die normatief sterk is volgens criteria uit de argumentatietheorie (zie Garssen, 1997, pp. 11-12, 20). Expertevidentie is normatief sterker als het om een geloofwaardige persoon gaat die deskundig is op het gebied waarover het standpunt handelt (Walton, 1997, p. 223). Geloofwaardigheid is geoperationaliseerd aan de hand van de titulatuur; het deskundigheidsgebied van elk standpunt is in een groep met 17 Nederlandse studenten (RU) vastgesteld. De operationalisatie voor expertevidentie staat in bijlage 2. Statistische evidentie is normatief sterk gemaakt door een hoge steekproefgrootte (bijvoorbeeld 315 en 429) en een hoog percentage (bijvoorbeeld 77% en 82%)². Bij causale evidentie is er sprake van één uitleg die door beide auteurs als aannemelijk werd bevonden. Anekdotische evidentie is per definitie normatief zwak, omdat er wordt gegeneraliseerd op basis van slechts één geval (vgl. Garssen, 1997, p. 12). Bij anekdotische evidentie is op een eenvoudige manier aangegeven dat het effect in het standpunt is opgetreden bij één persoon.

Om het Nederlandse en Franse materiaal zo equivalent mogelijk te maken, is er in de eerste plaats gebruik gemaakt van de vertaal-terugvertaal methode (Brislin, 1980). De Nederlandse standpunten en evidentie zijn in het Frans vertaald door het UTN Talencentrum (RU) en zijn vervolgens door een andere vertaler terugvertaald in het Nederlands. De twee vertalingen zijn met het origineel vergeleken om tot twee equivalente versies te komen. In de tweede plaats zijn er equivalenten gezocht voor alle voornamen, achternamen, plaatsnamen en universiteiten die voorkwamen in de verschillende evidenties. Hiervoor zijn de volgende statistische gegevens gebruikt: (a) het vóórkomen van (voor)namen in beide landen (www.cartedefrance.tm.fr, www.voila.fr, www.voornamelijk.nl), (b) het aantal inwoners van steden (www.gazetteer.de) en (c) het aantal studenten per universiteit (www.excite.fr, [46](http://www.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Is expertevidentie overtuigender in Frankrijk dan in Nederland?

vsnu.nl). Zo is Enschede het equivalent van Reims geworden, Mark Glastra de vertaling van Christophe Morin en heeft de Universiteit Utrecht in de Université de Strasbourg een tegenhanger gevonden.

4.2 Proefpersonen. In overeenstemming met de pretest en het merendeel van de evidentie-onderzoeken zijn studenten gekozen als proefpersonen. Er is een grote geografische spreiding binnen de landen gezocht om elk land te representeren (cf. Smith, 2004). De Nederlandse steden waren Amsterdam ($n = 42$; twee groepen), Delft ($n = 23$), Groningen ($n = 46$), Nijmegen ($n = 108$; drie groepen) en Tilburg ($n = 86$; twee groepen). De Franse steden waren Angers ($n = 30$), Paris ($n = 107$; twee groepen), Roubaix ($n = 34$), Toulouse ($n = 26$) en Tours ($n = 98$; twee groepen). Op Amsterdam na, kwam geen van deze steden voor in het experimentele materiaal (de Amsterdamse proefpersonen kwamen van de UvA, terwijl in het materiaal telkens de VU werd genoemd). De Nederlandse proefpersonen ($n = 305$) waren gemiddeld 20.98 ($SD = 2.36$) jaar oud en waren voornamelijk Letterenstudenten. Van hen was 77.4% vrouw. De Franse proefpersonen ($n = 295$) waren ook met name Letterenstudenten. Ze waren gemiddeld 20.75 ($SD = 1.96$) jaar oud en 86.8% van hen was vrouw. Het leeftijdsverschil tussen de twee groepen was niet significant ($t(585.16) = 1.33, p = .19$). Het percentage vrouwen, daarentegen, verschilde: dit was groter in Frankrijk (86.8%) dan in Nederland (77.4%) ($\chi^2 = 8.98, df = 1, p < .01$). Sekse bleek echter geen invloed te hebben op de relatieve overtuigingskracht van de evidentietypen ($F < 1$).

4.3 Design. In plaats van elke proefpersoon slechts één standpunt met een evidentietype te geven, zijn er twintig standpunten met evidentie voorgelegd ('multiple message design'). Op deze manier kunnen er betrouwbaardere generalisaties worden gemaakt over het effect van evidentie op de waarschijnlijkheid van standpunten. De evidentietypen zijn door middel van een gebalanceerd Latin square design aan de standpunten gekoppeld (cf. Hoeken & Hustinx, 2002). Er zijn vijf versies ontwikkeld, waarin de twintig standpunten telkens in dezelfde volgorde vóórkamen. Het verschil tussen deze versies bestond eruit, dat de evidentietypen telkens in een andere volgorde zijn gepresenteerd. Zodoende is een standpunt in elke versie door een ander evidentietype ondersteund. In elke versie kwamen vier keer anekdotische evidentie, vier keer statistische, vier keer causale, vier keer expertevidentie en vier keer geen evidentie voor. De standpunten zonder evidentie zijn gebruikt als uitgangspunt voor de berekening van het effect van evidentie. Het effect van evidentie is namelijk het verschil tussen de acceptatie van een standpunt mét evidentie en de acceptatie van een standpunt zónder evidentie.

4.4 Instrumentatie. Aan proefpersonen is een vragenlijst uitgereikt die was getiteld 'Opinions over maatschappelijke onderwerpen'. Hierin stonden (a) twintig standpunten, al dan niet gevolgd met evidentie, (b) een aantal persoonskenmerken en (c) een controlevraag over de expertevidentie in de standpunten.

Proefpersonen moesten allereerst op vijfpunts semantische schalen aangeven hoe waarschijnlijk ze elk standpunt vonden (van 'zeer onwaarschijnlijk' tot en met 'zeer waarschijnlijk'). Eventuele culturele verschillen in de overtuigingskracht van de vier evidentietypen zouden verklaard kunnen worden door een andere verwerking van evidentie en/of een verschil in machtsafstand. Om dat na te gaan, zijn er drie persoonskenmerken in de vragenlijst opgenomen.

Het eerste persoonskenmerk is de mate waarin mensen graag nadenken. Dit wordt gemeten met de Need for Cognition schaal (NFC; Cacioppo, Petty & Kao, 1984). Een voorbeelditem is 'Iets langdurig en precies afwegen geeft me voldoening'. In het geval van descriptieve, causale standpunten die de proefpersonen ter beoordeling krijgen aangeboden, zou dit kunnen betekenen dat proefpersonen die hoog op deze schaal scoren, causale evidentie overtuigender vinden dan mensen die laag op deze schaal scoren. Causale evidentie legt immers uit hoe het komt dat de causale relatie in het standpunt aanwezig is. Om de NFC te meten werd een zeven items lange versie gebruikt, die in het Nederlands beschikbaar is (Pieters, Verplanken & Modde, 1987) en in het Frans (Farcy, 1997). De betrouwbaarheid bleek tamelijk goed ($\alpha = .74$ voor Frankrijk; $\alpha = .67$ voor Nederland).

De overtuigingskracht van statistische evidentie (en daarmee ook van de tegenhanger anekdotische evidentie) zou beïnvloed kunnen worden door de voorkeur die mensen hebben voor numerieke informatie. De verkorte versie van de Preference for Numerical Information (PNI), die is ontwikkeld door Viswanathan (1993), werd daarom opgenomen. Een voorbeeld is 'Numerieke informatie is erg nuttig in het dagelijks leven'. Dit tweede persoonskenmerk bleek zeer betrouwbaar voor zowel de Nederlandse ($\alpha = .85$) als de Franse proefpersonen ($\alpha = .86$).

Het derde en laatste persoonskenmerk is de Voorkeur voor Expertinformatie (VVE), die uit zes items bestaat en die ontwikkeld is voor expertevidentie³. De VVE-schaal is qua inhoud sterk geïnspireerd door Swasy (1979). Een voorbeeld is 'Als een expert zegt dat iets zo is, dan klopt dat'. Er zijn twee verwachtingen met betrekking tot deze schaal. Ten eerste wordt verwacht dat Franse proefpersonen hierop hoger scoren dan de Nederlandse proefpersonen op basis van wat bekend is over machtsafstand (Hofstede, 1991, 2001; Koopman, et al., 1999). Ten tweede is de verwachting dat de score op de VVE-schaal positief zal samenhangen met de overtuigingskracht van expertevidentie. De eerste vier items bleken voldoende betrouwbaar te zijn ($\alpha = .73$ voor Frankrijk; $\alpha = .75$ voor Nederland). Deze items zijn daarom samengenomen tot een gemiddelde.

Als laatste is er per expert die voorkwam in het materiaal gevraagd in hoeverre het legitiem is voor die expert om een uitspraak te doen over het standpunt, gegeven zijn onderzoeksdomein. De vragenlijst eindigde met vragen over leeftijd, geslacht, nationaliteit en huidige studie.

4.5 Procedure. Het experiment is afgenomen in collegezalen in Nederlandse universiteiten in Amsterdam, Delft, Groningen, Nijmegen en Tilburg en in Franse universiteiten in Angers, Paris, Roubaix, Toulouse en Tours⁴. Het onderzoek werd gepresenteerd als een studie over maatschappelijke onderwerpen, zoals ook in de instructie vermeld stond. Proefpersonen kregen geen beloning voor de deelname, die 10 à 12 minuten duurde in kleine groepen en 13 à 15 in grote groepen. Na de afname werden de studenten bedankt en werd het werkelijke doel van het onderzoek onthuld.

4.6 Statistische toetsen. Per proefpersoon is een gemiddelde verschilscore berekend voor elk evidentietype. De onderzoeksvraag over de culturele invloed wordt beantwoord aan de hand van een 2 (cultuur) x 4 (evidentietype) variantie-analyse met herhaalde metingen, waarbij cultuur een tussen-proefpersoonfactor is en evidentietype een binnen-proefpersoon-

factor. De culturele invloed op de overtuigingskracht van expertevidentie wordt in de eerste plaats onderzocht door de overtuigingskracht van expertevidentie in absolute zin in Nederland en Frankrijk te vergelijken. In de tweede plaats wordt de relatieve overtuigingskracht van expertevidentie onderzocht. Dit wordt gedaan door de overtuigingskracht van expertevidentie ten opzichte van die van de andere evidentietypen tussen beide culturen te vergeleken.

Een binnen-proefpersoonontwerp heeft het risico van een zogenaamd ‘carry over effect’, wat inhoudt dat de oordelen over de laatste standpunten van de vragenlijsten door een leereffect beïnvloed worden door de oordelen van de eerste standpunten. Om te controleren of een dergelijk effect is opgetreden, is er een 2 (eerste oordeel, laatste oordeel) x 4 (evidentietype) variantie-analyse met herhaalde metingen uitgevoerd. Een interactie tussen beide factoren zou wijzen op een leereffect, maar deze bleef uit ($F(3, 594) = 1.03, p = .38$).

5. Resultaten

Alvorens de resultaten met betrekking tot de onderzoeksvraag (5.2) en de persoonskenmerken (5.3) te bespreken, zullen eerst enkele manipulatiecontroles de revue passeren (5.1).

5.1 Controle van de manipulaties. In de cross-culturele methodologie wordt geadviseerd om het schaalgebruik van proefpersonen te analyseren (Hoeken & Korzilius, 2001; Van de Vijver & Leung, 1997). De Franse proefpersonen bleken extremer te scoren op de twintig standpunten, de drie persoonskenmerken en de controlevragen over de expertise van de experts. Zij gebruikten, meer dan de Nederlandse proefpersonen, de uitersten van de schalen⁵. Vanwege dit cross-culturele verschil zijn de scores op de twintig standpunten, op de persoonskenmerken en op de controlevragen over de experts gestandaardiseerd. De toetsen hieronder en de resultaten in paragraaf 5.2 en 5.3 betreffen daarom alleen deze gestandaardiseerde data, tenzij anders aangegeven.

De standpunten in het experimentele materiaal werden in een pretest gematigd waarschijnlijk bevonden en bleken in beide landen even waarschijnlijk. In het hoofdonderzoek liepen de standpunten voor de Franse proefpersonen uiteen van 1.76 tot en met 3.75 en voor de Nederlandse proefpersonen van 1.84 tot en met 3.84. Vier van de twintig standpunten werden significant verschillend beoordeeld in beide landen (getoetst tegen een alfa van .05). Voor het hoofdonderzoek geldt dus ook dat de standpunten gematigd waarschijnlijk waren, maar dat er bij enkele standpunten een cultureel verschil was in de ingeschatte waarschijnlijkheid.

Als laatste is er gekeken naar de expertise van de twintig experts die werden gepresenteerd in de vijf versies. Voor slechts één expert was er een cultureel verschil ($t(118) = 2.39, p < .05$), maar beide gemiddelden lagen boven het middelpunt van de schaal ($M_s > 3.14$). De twintig experts scoorden gemiddeld 3.29 ($SD = 0.64$) voor de Nederlandse proefpersonen en 3.22 ($SD = 0.74$) voor de Franse (niet-significant verschil: $t(598) = 1.36, p = .17$; toets met ruwe data). Slechts één expert scoorde significant onder de 3.00 (de vierde Nederlandse expert in versie 1; $M = 2.61$). In het algemeen kan de manipulatie van de experts als geslaagd worden beschouwd.

5.2 Onderzoeksvraag. Het experiment is opgezet om te onderzoeken of expertevidentie in absolute en relatieve zin overtuigender is in Frankrijk dan in Nederland. In tabel 1 wordt de overtuigingskracht van de vier evidentietypen per land weergegeven. Omdat de scores in tabel 1 gebaseerd zijn op gestandaardiseerde data, is de betekenis een beetje veranderd. Een score geeft nu niet meer de feitelijke verschijscore op een schaal van 1 tot en met 5 weer. Een hogere score houdt wel een hogere overtuigingskracht in en een negatieve score betekent dat het gebruik van evidentie een negatief effect heeft.

Tabel 1: *Overtuigingskracht van de evidentietypen als functie van cultuur (SD tussen haakjes; verschillende superscripten geven significante verschillen tussen de evidentietypen aan binnen de culturen; $p < .01$)*

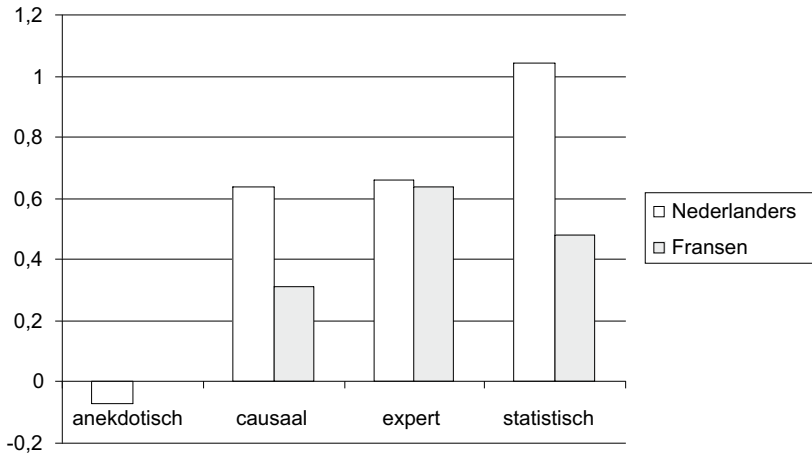
evidentietype	Nederlanders ($n = 305$)	Fransen ($n = 295$)	totaal ($N = 600$)
anekdotisch	-0.08 ^c (1.68)	0.00 ^c (1.54)	-0.04 ^c (1.61)
causaal	0.64 ^b (1.61)	0.31 ^b (1.69)	0.48 ^b (1.66)
expert	0.66 ^b (1.62)	0.60 ^a (1.64)	0.63 ^{a,b} (1.63)
statistisch	1.04 ^a (1.75)	0.48 ^{a,b} (1.53)	0.77 ^a (1.67)

Ten eerste bleek er een hoofdeffect te zijn van evidentietype op de overtuigingskracht ($F1(3, 596) = 35.05, p < .001, \eta^2 = .15; F2(3, 17) = 18.37, p < .001, \eta^2 = .76$). Dit betekent dat de vier typen niet even overtuigend zijn⁶. Ten tweede was er een hoofdeffect voor cultuur met een proefpersoon-analyse ($F1(1, 598) = 6.28, p < .05, \eta^2 = .01$), maar slechts een tendens naar een hoofdeffect met een stimulus-analyse ($F2(1, 19) = 3.38, p = .08$). Als laatste bleek er een interactie te zijn tussen de relatieve overtuigingskracht van de vier typen en cultuur ($F1(3, 596) = 6.33, p < .001, \eta^2 = .03; F2(3, 17) = 4.56, p < .05, \eta^2 = .45$). Er is dus een culturele invloed op de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen⁷. Deze culturele verschillen bleken te zitten bij statistische en causale evidentie. Statistische evidentie was overtuigender voor de Nederlandse proefpersonen ($M = 1.04$) dan voor de Franse ($M = 0.48$) (proefpersoon-analyse: $t(598) = 4.18, p < .001$; stimulus-analyse: $t(38) = 3.24, p < .01$). Causale evidentie, vervolgens, was overtuigender voor de Nederlandse ($M = 0.64$) dan voor de Franse proefpersonen ($M = 0.31$) met een proefpersoon-analyse ($t(598) = 2.48, p < .05$), maar niet met een stimulus-analyse ($t(38) = 1.54, p = .13$).

De onderzoeksvraag of expertevidentie overtuigender is in Frankrijk dan in Nederland kan in de eerste plaats beantwoord worden door de twee scores van expertevidentie te vergelijken. Expertevidentie bleek niet significant overtuigender voor Franse proefpersonen ($M = 0.60$) dan voor de Nederlandse ($M = 0.66$) (proefpersoon-analyse: $t(598) = 0.50, p = .62$; stimulus-analyse: $t(38) = 0.34, p = .74$). De relatieve overtuigingskracht van expertevidentie, vervolgens, kan onderzocht worden door te kijken naar de positie van expertevidentie ten opzichte van de andere drie typen (zie figuur 1). Dan blijkt er wel een cultureel verschil te zijn, met name tussen causale, statistische en expertevidentie.

Voor de Franse proefpersonen was expertevidentie overtuigender dan causale evidentie en statistische evidentie nam een tussenpositie in. Voor de Nederlandse proefpersonen was expertevidentie minder overtuigend dan statistische evidentie en even overtuigend als causale evidentie. In relatief opzicht is expertevidentie in Frankrijk dus overtuigender dan in Nederland.

Is expertevidentie overtuigender in Frankrijk dan in Nederland?

Figuur 1: De overtuigingskracht van de vier evidentietyper per cultuur

5.3 Persoonskenmerken. De verwachting van een cultureel verschil in de overtuigingskracht van expertevidentie was gebaseerd op de Frans-Nederlandse scores op machtsafstand (Hofstede, 1991, 2001; Koopman et al., 1999). Enkele persoonskenmerken waren geselecteerd om eventuele cultuurverschillen in de relatieve overtuigingskracht te verklaren. De verschillen die zijn gevonden – statistische en causale evidentie zijn overtuigender in Nederland – kunnen niet verklaard worden aan de hand van scores op de NFC-, PNI- of VVE-schalen, omdat Franse en Nederlandse proefpersonen daarop niet verschilden (zie tabel 2).

Tabel 2: Scores op de persoonskenmerken en *t*-toets voor cross-culturele verschillen (SD tussen haakjes; gemiddelden van de nieuwe data, *t*-toetsen met de gestandaardiseerde data)

variabele	Nederlanders (<i>n</i> = 305)	Fransen (<i>n</i> = 295)	<i>t</i> -toets
NFC	3.35 (0.72)	3.16 (0.61)	$t(597) = 0.87, p = .38$
PNI	2.90 (0.90)	2.82 (0.77)	$t(597) = 0.22, p = .83$
VVE	2.40 (0.77)	2.41 (0.74)	$t(597) = 0.87, p = .38$

Het belangrijkste persoonskenmerk is uiteraard de voorkeur voor expertinformatie. De verwachting dat Franse proefpersonen hierop hoger zouden scoren, kwam niet uit (zie tabel 2). De tweede verwachting – dat de score op de VVE-schaal zou samenhangen met de overtuigingskracht van expertevidentie – werd alleen bevestigd voor de Nederlandse proefpersonen. Voor de Nederlandse proefpersonen had de score op de VVE (covariaat) een effect op de overtuigingskracht van expertevidentie ($F(1, 300) = 20.00, p < .001, \eta^2 = .06$). Er bleek een matige, positieve correlatie tussen hun voorkeur voor expertinformatie en de overtuigingskracht van expertevidentie: $r = .24, p < .001$. Voor de Fransen was er echter geen effect van de VVE op de overtuigingskracht van expertevidentie ($F(1, 291) = 1.83, p = .18$).

Daarnaast kwam geen enkele verwachting uit over de relatie tussen NFC of PNI en de overtuigingskracht van de evidentietypen. Een effect dat wel optrad, maar waarover vooraf geen verwachting was opgesteld, was een relatie tussen de relatieve overtuigingskracht van de evidentietypen en de Need for Cognition (NFC). Met de mediaan-split techniek zijn proefpersonen met een hoge NFC van die met een lage NFC onderscheiden. Proefpersonen met een hoge NFC bleken meer verschillen te zien tussen statistische, causale en expertevidentie ($F(2, 271) = 7.78, p < .01, \eta^2 = .05$) dan proefpersonen die laag hierop scoorden ($F(2, 324) = 1.34, p = .26$)⁸. Dit effect ging alleen op voor deze drie evidentietypen. Met vier typen zagen ook de proefpersonen met een lage NFC verschillen, maar dan alleen tussen anekdotische aan de ene kant en de andere drie aan de andere kant.

6. Conclusie en discussie

Aan de hand van een experiment is de culturele invloed op de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen als ondersteuning van descriptieve standpunten onderzocht. De nadruk lag hierbij op expertevidentie, omdat er op basis van vorig onderzoek (Hornikx, 2003) vermoed kon worden dat dit evidentietype overtuigender zou zijn in Frankrijk dan in Nederland. Proefpersonen moesten waarschijnlijksoordelen geven over twintig descriptieve standpunten, die telkens waren ondersteund met een ander evidentietype. Er bleek inderdaad een cultureel verschil in de relatieve overtuigingskracht van de vier evidentietypen, maar expertevidentie was in absolute zin niet significant overtuigender in Frankrijk. In relatieve zin was expertevidentie in Frankrijk wel overtuigender: de positie van expertevidentie ten opzichte van de andere drie typen verschilde in beide culturen. Voor de Fransen was expertevidentie met statistische evidentie het meest overtuigend, terwijl expertevidentie voor de Nederlanders slechts een tussenpositie innam.

Daarnaast bleek de overtuigingskracht van expertevidentie in beide culturen anders verklaard te worden. De overtuigingskracht van expertevidentie werd voor de Nederlandse proefpersonen bepaald door hun persoonlijke voorkeur voor expertinformatie. Hoe meer een Nederlandse proefpersoon een voorkeur had voor dergelijke informatie, hoe overtuigender hij of zij expertevidentie vond. Opvallend genoeg bleek dit voor de Fransen niet op te gaan. De Franse proefpersonen vonden expertevidentie wel erg overtuigend, maar dit bleek niet verklaard te kunnen worden door hun voorkeur voor expertinformatie. De vraag is natuurlijk waarom ze dergelijke evidentie dan wel overtuigend vinden. Misschien vinden de Fransen expertevidentie overtuigend, omdat het een norm is in hun cultuur. Deze voorlopige verklaring vindt ondersteuning in een onderzoek van Kagitçibasi (1970). In dat onderzoek werd respect voor autoriteiten gemeten bij proefpersonen uit Turkije en Amerika, twee landen met een respectievelijk hoge en lage machtsafstand (zie Hofstede, 1991, 2001). Bij de Amerikanen hing dit respect af van een bepaalde persoonlijkheidsscore, terwijl de Turken veel respect hadden ongeacht hun persoonlijke mening. Volgens Kagitçibasi (1970) is er sprake van een sociale norm: attitudes ten opzichte autoriteiten zijn van een persoonlijke aard voor mensen uit een cultuur met een lage machtsafstand en zijn van een sociale aard voor mensen uit een cultuur met een hoge machtsafstand. Op dezelfde manier kan gesuggereerd worden dat de overtuigingskracht van expertevidentie voor Nederlanders een persoonlijk karakter heeft (het is overtuigend als proefpersonen een voorkeur hebben voor expertinformatie) en voor Fransen een normatief karakter. Het is belangrijk te onder-

strepren dat dit slechts een suggestie is, die eerst empirisch getoetst moet worden voordat het als een geldige verklaring kan worden gezien.

Dit experiment vond plaats in een traditie van onderzoek naar de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen. Omdat dit experiment aantoont dat cultuur van invloed is op die relatieve overtuigingskracht, is een vergelijking met andere onderzoeken alleen zinvol als het ook Nederlandse of Franse proefpersonen betreft. Het enige onderzoek dat aan deze en aan de voorwaarde van de vier evidentietypen voldoet, is dat van Hoeken en Hustinx (2002). Er is slechts een klein verschil in resultaten in beide experimenten. In dit experiment was statistische evidentie overtuigender dan causale en expertevidentie, terwijl er in Hoeken en Hustinx (2002) een trend was naar een grotere overtuigingskracht van statistische evidentie bij de proefpersoonanalyse. Dit verschil kan worden toegeschreven aan het materiaal. In tegenstelling tot in Hoeken en Hustinx (2002) bestond het materiaal in dit experiment uit gematigde standpunten die werden ondersteund met evidentie die – voor zover mogelijk – was geoperationaliseerd aan de hand van normatieve criteria. Om deze twee redenen is het aannemelijk om te stellen dat statistische evidentie voor Nederlandse proefpersonen ook daadwerkelijk overtuigender is dan causale en expertevidentie.

Een beperking van dit experiment is, net als voor alle andere experimenten over de relatieve overtuigingskracht van evidentie, de ecologische validiteit. De anekdotes en de experts in het materiaal zijn bijvoorbeeld veel abstracter dan de evidentie die de gewone taalgebruiker aanhaalt om zijn of haar standpunten te onderbouwen. Toch kunnen er aan de hand van dit soort experimenten uitspraken gedaan worden over het effect van evidentie als ondersteuning van descriptieve standpunten, die dezelfde taalgebruikers dagelijks tegenkomen in de krant, in een reclamefolder of in een beleidstekst op het werk. Daarbij is onderzoek naar de invloed van cultuur op de relatieve overtuigingskracht van evidentietypen nodig om meer inzicht te krijgen in het onderscheid tussen sterke en zwakke evidentie. Vervolgonderzoek zou zich in de eerste plaats kunnen richten op nieuwe persoonskenmerken voor expertevidentie. De VVE-schaal bleek immers niet in staat om het Frans-Nederlandse verschil in de overtuigingskracht van expertevidentie te verklaren. Daarnaast zou een nieuw experiment ook specifiekere kunnen ingaan op de kwaliteit van de evidentie. In dit onderzoek waren statistische, causale en expertevidentie normatief sterk geoperationaliseerd. Een interessante vraag is of dezelfde resultaten gevonden zouden worden, als ook normatief zwakke evidentie aan proefpersonen zou worden voorgelegd. Zo zouden er experts kunnen worden aangehaald, die wel hoogleraar zijn, maar op een ander vakgebied dan het vakgebied waarover het standpunt gaat. Dergelijk onderzoek is nodig om eventuele cross-culturele verschillen in de overtuigingskracht van expertevidentie beter in kaart te brengen.

Noten

- 1 Een anonieme reviewer merkte een parallel op tussen het onderscheid tussen causale evidentie (pseudo-evidentie) en de andere drie typen (echte evidentie) aan de ene kant en tussen een causaal schema en een kentekenrelatieschema (zie Garssen, 1997) uit de pragmadilectiek aan de andere kant. Anekdotische, statistische en expertevidentie kunnen inderdaad onder de noemer van een kentekenrelatieschema worden geschaard.
- 2 In de vragenlijst die elke proefpersoon kreeg, kwam ook statistische evidentie voor met een wat kleinere steekproef, zoals 246. Deze was gekoppeld aan standpunten met relatief kleinere populaties, zoals standpunten over jeugdige, Nederlandse criminelen. In het algemeen is de steekproefgrootte niet extreem hoog gemaakt, omdat dit anders een negatief effect zou kunnen hebben. Als er bij alle standpunten, die nota bene over een onbekend onderwerp gaan, steeds veel proefpersonen zijn onderzocht, is dit niet geloofwaardig meer.

- 3 Voor expertevidentie ligt het meten van machtsafstand voor de hand. Immers, de specifieke onderzoeksvraag naar de relatieve overtuigingskracht van expertevidentie is gebaseerd op het Frans-Nederlandse verschil in machtsafstand. Om er zeker van te zijn dat de Franse proefpersonen ook daadwerkelijk een hoge machtsafstand hebben en de Nederlandse een lage, kan machtsafstand op individueel proefpersoonniveau gemeten worden (cf. Hoeken & Korzilius, 2001). Volgens sommige onderzoekers, zoals Peng, Nisbett en Wong (1997), heeft het meten van waarden, ook op individueel niveau, een aantal serieuze tekortkomingen. Een mogelijke oplossing uit de cross-culturele psychologie is het meenemen van zogenaamde contextvariabelen (Poortinga & Van de Vijver, 1987). Contextvariabelen zijn variabelen die geselecteerd worden omdat ze waarschijnlijk een verklaring kunnen zijn voor eventuele culturele verschillen. Omdat er geen geschikte variabele voorhanden is voor expertevidentie, is de Voorkeur voor Expertinformatie ontwikkeld. De andere items van deze schaal zijn: (2) Ik hecht grote waarde aan uitspraken van experts, (3) Ik baseer mijn beslissingen bij voorkeur op de mening van een expert, (4) De uitspraak van een expert dient geloofd te worden, (5) Ik accepteer dat er mensen zijn die meer over een onderwerp weten dan ikzelf en (6) Experts hebben door hun kennis macht.
- 4 Voor hun hulp bij de afname van de data, het vertalen en/of commentariëren van eerdere versies van dit artikel danken we Bas Andeweg, Céline Averseng, Wim Blokzijl, Jean-François Bonnefon, Jean-Pierre Brisacier, Jean-Marc Décaudin, Dominique Desjeux, Marinel Gerritsen, Christine Guislin, Anke van Haastrecht, Liesbeth Hermans, Constanze Hess, Letticia Hustinx, Jérémie Ilharragorry, Peggy Lafon, Laurent Lepaludier, Fons Maes, Frank van Meurs, Lex van Meurs, Joke Oppenhuisen, Brigitte Planken, Jan Renkema, Philip Scheiner, Peter Jan Schellens, Joost Schilperoord, Marianne Starren, Selma Verhoog, Evelyne Vos-Fruit en twee anonieme reviewers.
- 5 Er is gekeken hoe vaak de Franse en Nederlandse proefpersonen de extreme antwoorden '1' en '5' gebruikten aan de hand van een formule van Bachman en O'Malley (1984). Fransen scoorden altijd extremer: op de standpunten ($t(598) = 6.33, p < .001$), de persoonskenmerken ($t(598) = 7.22, p < .001$) en de inschatting van de expertise van de experts ($t(521.11) = 4.10, p < .001$).
- 6 Een verklaring voor het gevonden verschil in de overtuigingskracht zou kunnen liggen in de ongelijke lengte van de vier evidentietypen. Om het effect van evidentielengte te onderzoeken, is het per cultuur als covariaat opgenomen in een variantie-analyse met herhaalde metingen met evidentietype als factor. Ruwe data zijn hiervoor gebruikt, omdat culturen niet vergeleken worden. Voor de Nederlandse proefpersonen heeft evidentielengte de overtuigingskracht van evidentie niet beïnvloed: met lengte als covariaat bleef het hoofdeffect bestaan ($F(3, 75) = 4.70, p < .01, \eta^2 = .16$), terwijl een hoofdeffect van lengte uitbleef ($F < 1$). Bij de Franse proefpersonen leidde het meenemen van lengte ertoe, dat er geen hoofdeffect meer was van evidentietype ($F(3, 75) = 1.76, p = .16$). Omdat er tegelijkertijd ook geen hoofdeffect was voor lengte zelf ($F < 1$), kan geconcludeerd worden dat lengte niet sterk genoeg is als alternatieve verklaring voor het verschil in de relatieve overtuigingskracht van de vier evidentietypen. In sommige onderzoeken is wel gecontroleerd voor lengte, bijvoorbeeld in Hoeken en Hustinx (2002). In dat onderzoek was statistische evidentie (in dit experiment relatief lang) zelfs met gelijke lengte overtuigender dan anekdotische evidentie (in dit experiment relatief kort).
- 7 Dezelfde hoofd- en interactie-effecten werden gevonden met de ruwe, ongestandaardiseerde data: (a) een hoofdeffect voor evidentietype: $F1(3, 596) = 34.18, p < .001, \eta^2 = .15$; $F2(3, 17) = 19.15, p < .001, \eta^2 = .77$, (b) een tendens naar een hoofdeffect voor cultuur: $F1(1, 598) = 3.48, p = .06$; $F2(1, 19) = 1.84, p = .19$ en (c) een interactie tussen evidentietype en cultuur: $F1(3, 596) = 5.13, p < .01, \eta^2 = .03$; $F2(3, 17) = 3.62, p < .05, \eta^2 = .39$.
- 8 Voor de proefpersonen die laag scoorden op de NFC-schaal waren statistische ($M = 0.71, SD = 1.60$), causale ($M = 0.58, SD = 1.65$) en expertevidentie ($M = 0.54, SD = 1.60$) even overtuigend. Voor de proefpersonen met een hoge NFC was statistische evidentie ($M = 0.84, SD = 1.75$) overtuigender dan causale evidentie ($M = 0.37, SD = 1.66$) ($t(272) = 3.65, p < .001$) en was ook expertevidentie ($M = 0.74, SD = 1.66$) overtuigender dan causale evidentie ($t(272) = 3.16, p < .01$).

- Allen, M. & Preiss, R.W.** (1997). Comparing the persuasiveness of narrative and statistical evidence using meta-analysis. *Communication Research Reports*, 14 (2), 125-131.
- Bachman, J.G. & O'Malley, P.M.** (1984). Yea-saying, nay-saying, and going to extreme: black-white differences in response styles. *Public Opinion Quarterly*, 48, 491-509.
- Baesler, J.E. & Burgoon, J.K.** (1994). The temporal effects of story and statistical evidence on belief change. *Communication Research*, 21, 582-602.
- Bradac, J.J., Sandell, K.L. & Wenner, L.A.** (1979). The phenomenology of evidence: information-source utility in decision making. *Communication Quarterly*, 27 (4), 35-46.
- Brislin, R.W.** (1980). Translation and content analysis of oral and written material. In H.C. Triandis & J.W. Berry (Red.), *Handbook of cross-cultural psychology. Methodology* (pp. 389-444). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Cacioppo, J.T., Petty, R.E. & Kao, C.F.** (1984). The efficient assessment of need for cognition. *Journal of Personality Assessment*, 48, 306-307.
- Cathcart, R.S.** (1955). An experimental study of the relative effectiveness of four methods of presenting evidence. *Speech Monographs*, 22, 227-233.
- Falcy, S.** (1997). *Les processus d'influence publicitaire: un essai de modélisation intégrant implication vis à vis de la publicité, caractéristiques psychologiques et publicitaires*. Grenoble: Université Pierre Mendès France – CERAG.
- Fiske, S.T. & Taylor, S.E.** (1991). *Social cognition* (2e editie). New York: McGraw-Hill.
- Garsen, B.J.** (1997). *Argumentatieschema's in pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en empirisch onderzoek*. Amsterdam: IFOTT.
- Hoeken, H.** (1997). Een model voor de rol van argumenten in het overtuigingsproces. In H. van den Bergh, D. Janssen, N. Bertens & M. Damen (Red.), *Taalgebruik ontrafeld* (pp. 55-65). Dordrecht: Foris.
- Hoeken, H.** (2001). Anecdotal, statistical, and causal evidence: their perceived and actual persuasiveness. *Argumentation*, 15 (4), 425-437.
- Hoeken, H. & Hustinx, L.** (2002). De relatieve overtuigingskracht van anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 24 (3), 226-236.
- Hoeken, H. & Korzilius, H.** (2001). Enkele problemen bij experimenteel onderzoek naar de relevantie van cultuurverschillen voor tekstontwerp. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 23 (4), 339-353.
- Hofstede, G.** (1991). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Hofstede, G.** (2001). *Culture's consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2^e editie). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hornikx, J.** (2003). De relatieve frequentie van verschillende evidentietypen in Nederlandse en Franse persuasieve voorlichtingsbrochures. In: L. Van Waes, P. Cuvelier, G. Jacobs & I. De Ridder (Red.), *Studies in Taalbeheersing, volume 1* (pp. 206-217). Assen: Van Gorcum.
- Hornikx, J., Starren, M. & Hoeken, H.** (2003). Cultural influence on the relative occurrence of evidence types. In F.H. van Eemeren, J.A. Blair, C.A. Willard & A.F. Snoeck Henkemans (Red.), *Proceedings of the fifth conference of the International Society for the Study of Argumentation* (pp. 531-536). Amsterdam: Sic Sat.
- Jansen, C.** (1999). *Zo werkt dat. Het ontwerp van instructieve teksten*. Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Kagitçibasi, C.** (1970). Social norms and authoritarianism: a Turkish-American comparison. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16 (3), 444-451.
- Kellermann, K.** (1980). The concept of evidence: a critical review. *Journal of the American Forensic Association*, 16, 159-172.
- Koopman, P.L., Den Hartog, D.N., Konrad, E. et al.** (1999). National culture and leadership profiles in Europe: some results from the GLOBE study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8 (4), 503-520.

- Kuhn, D.** (1991). *The skills of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lord, C.G., Ross, L. & Lepper, M.R.** (1979). Biased assimilation and attitude polarization: the effects of prior theories on subsequently considered evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 2098-2109.
- McCroskey, J.C.** (1969). A summary of experimental research on the effects evidence in persuasive communication. *Quarterly Journal of Speech*, 55 (2), 169-176.
- McGuire, W.J.** (2000). Standing on the shoulders of ancients: consumer research, persuasion, and figurative language. *Journal of Consumer Research*, 27, 109-114.
- Peng, K., Nisbett, R.E. & Wong, N.Y.C.** (1997). Validity problems comparing values across cultures and possible solutions. *Psychological Methods*, 2 (4), 329-344.
- Petty, R.E. & Cacioppo, J.T.** (1986). *Communication and persuasion: central and peripheral routes to attitude change*. New York: Springer.
- Pieters, R.G.M., Verplanken, B. & Modde, J.M.** (1987). 'Neiging tot nadenken': samenhang met beredeneerd gedrag. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 42, 62-70.
- Poortinga, Y.H. & Vijver, F.J.R., van de** (1987). Explaining cross-cultural differences: bias analysis and beyond. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 18 (3), 259-282.
- Reinard, J.C.** (1988). The empirical study of the persuasive effects of evidence: the status after fifty years of research. *Human Communication Research*, 15, 3-59.
- Reynolds, R.A. & Reynolds, J.L.** (2002). Evidence. In J.P. Dillard, & M. Pfau (Red.), *The persuasion handbook: developments in theory and practice* (pp. 427-444). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Rieke, R.D. & Sillars, M.O.** (1984). *Argumentation and the decision making process*. New York: Harper Collins.
- Schellens, P.J. & Jong, M. de** (2000). Soorten argumenten in de voorlichting. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 22 (4), 288-308.
- Schellens, P.J. & Verhoeven, G.** (1994). *Argument en tegenargument: een inleiding in de analyse en beoordeling van betogende teksten*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Slater, M.D. & Rouner, D.** (1996). Value-affirmative and value-protective processing of alcohol education messages that include statistical evidence or anecdotes. *Communication Research*, 23 (2), 210-235.
- Slusher, M.P. & Anderson, C.A.** (1996). Using causal persuasive arguments to change beliefs and teach new information: the mediating role of explanation availability and evaluation bias in the acceptance of knowledge. *Journal of Educational Psychology*, 88, 110-122.
- Smith, P.B.** (2004). Nations, cultures, and individuals: new perspectives and old dilemmas. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 35 (1), 6-12.
- Swasy, J.L.** (1979). Measuring the bases of social power. In W.L. Wilkie (Red.), *Advances in consumer research* (Vol.VI, pp. 340-346). Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research.
- Vijver, F.J.R. van de & Leung, K.** (1997). *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Viswanathan, M.** (1993). The measurement of individual differences in preference for numerical information. *Journal of Applied Psychology*, 78, 741-752.
- Walton, D.N.** (1997). *Appeal to expert opinion: arguments from authority*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Bijlage 1. Een voorbeeldstandpunt met vier evidentietypen in het Nederlands en het Frans

Standpunt	Het spelen van computerspellen heeft een positieve invloed op het oriëntatievermogen.
Anekdotische evidentie	Sinds Mark Glastra uit Enschede computerspellen speelt, heeft hij een beter oriëntatievermogen.
Causale evidentie	Bij het spelen van dergelijke spelletjes krijgt de speler te maken met veel positiewisselingen in een korte tijd, waardoor het oriëntatievermogen wordt vergroot.
Expertevidentie	Volgens prof. dr. Westerveld van de Universiteit Utrecht, specialist op het gebied van cognitieve psychologie, heeft het spelen van computerspellen een positieve invloed op het oriëntatievermogen.
Statistische evidentie	De resultaten van een Nederlands onderzoek onder 315 jongeren lieten zien dat het oriëntatievermogen van 77% van hen is toegenomen door het spelen van computerspellen.
Standpunt	Les jeux électroniques exercent une influence positive sur le sens de l'orientation.
Anekdotische evidentie	Christophe Morin de Reims a un meilleur sens de l'orientation, depuis qu'il joue à des jeux électroniques.
Causale evidentie	Ces jeux demandent beaucoup de changements de position en peu de temps, ce qui fait améliorer le sens de l'orientation du joueur.
Expertevidentie	D'après Chevalier, professeur à l'université de Strasbourg et directeur de recherche au CNRS au laboratoire de la psychologie cognitive, les jeux électroniques exercent une influence positive sur le sens de l'orientation.
Statistische evidentie	Les résultats d'une étude française, se rapportant à 315 jeunes, ont montré que le sens de l'orientation de 77% d'entre eux s'est amélioré grâce aux jeux électroniques.

Bijlage 2. De twee operationalisaties van expertevidentie in het Nederlands en het Frans

Volgens prof. dr. [naam], een deskundige / specialist op het gebied van [onderzoeksgebied] aan de universiteit van [plaats], [het standpunt].

Prof. dr. [naam], een deskundige / specialist op het gebied van [onderzoeksgebied] aan de universiteit van [plaats], onderstreept dat [het standpunt].

D'après [naam], professeur à l'université de [stad] et directeur de recherche au CNRS au laboratoire de [onderzoeksgebied], [het standpunt].

[naam], professeur à l'université de [stad] et directeur de recherche au CNRS, est spécialiste en [onderzoeksgebied]. Il souligne que [het standpunt].

Tekst doordenken

Taalbeheersing als de studie van taalgebruik en tekstkwaliteit

- (1) *Bouterse bleek een dictator.
Hij regeerde in zijn eentje.
Hij liet zelfs mensen vermoorden.
Bouterse werd weer aan de kant gezet.
Wanneer gaat het echt goed met Suriname?
In Suriname telt ieder volk graag mee.
Elkaar vertrouwen blijft moeilijk.*

Door de korte zinnen, die elk op een nieuwe regel beginnen, lijkt deze tekst op een gedicht, maar het gaat om een tekst uit een schoolboek voor leerlingen van het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo). Hij bestaat uit grammaticaal correcte en goed gespeelde zinnen, voor veel taalgebruikers de belangrijkste criteria voor tekstkwaliteit. Maar daarmee is het nog geen goede tekst. Het probleem met deze tekst is complexer: de samenhang is niet helder voor de bedoelde lezers (Land, Sanders, Lentz & Van den Bergh, 2002). Dit type problemen willen taalbeheersers oplossen. In een tijd waarin mensen voortdurend en steeds meer moeten communiceren met taal en tekst om maatschappelijk te kunnen functioneren, blijft de relevantie van het vak taalbeheersing toenemen. Daarbij zijn tekstopbouwproblemen vooral ernstig omdat lezers en gespreksdeelnemers vaak niet onder woorden kunnen brengen waaróm ze een tekst of gesprek niet goed kunnen volgen. Problemen met tekstopbouw zijn bovendien lastig omdat er geen lijst met regels bestaat waarin de oplossing gevonden kan worden. Oplossingen variëren per taalgebruiksituatie en hangen nauw samen met de denkprocessen van taalgebruikers.

Samenvatting

Ted Sanders aanvaardde op 19 november 2004 aan de Universiteit Utrecht het ambt van gewoon hoogleraar in de Taalbeheersing van het Nederlands. In dit artikel, dat op zijn oratie is gebaseerd, gaat hij in op de twee centrale vragen in het vakgebied: hoe werkt taal als communicatiemiddel? En hoe kan de kwaliteit van teksten worden geëvalueerd en eventueel worden verbeterd? Kenmerkend voor het onderzoek is de combinatie van deze twee vragen. Het optimaliseren van taalgebruik wordt gebaseerd op wetenschappelijke inzichten in de wijze waarop taalgebruik verloopt. Het taalbeheersingsonderzoek wordt geïllustreerd aan de hand van drie casussen: survey-interviews, coherentie in tekst, en schrijfprocesonderzoek in relatie tot tekstkwaliteit. Daarbij staat steeds één fenomeen centraal: de wijze waarop taalgebruikers *samenhang* creëren in tekst.

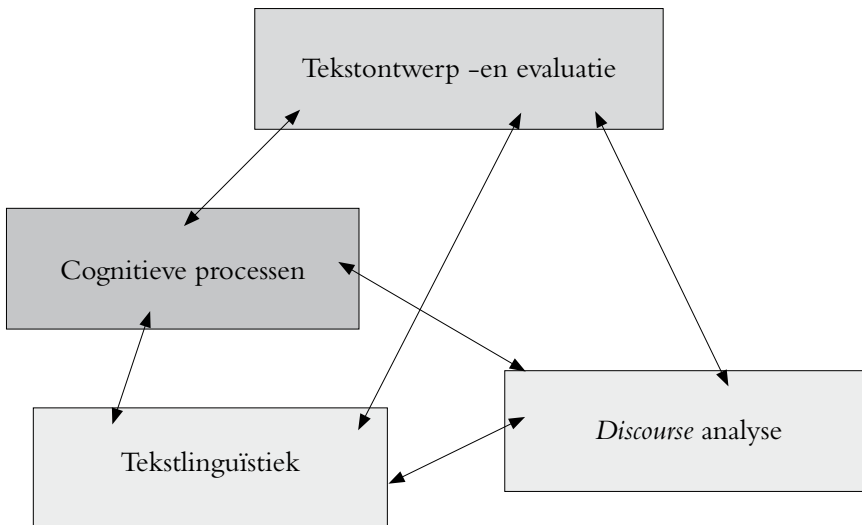
1. De studie van taalgebruik en tekstkwaliteit

1.1 Twee vragen. In de taalbeheersing stellen we ons steeds twee doelen: taalgebruik verklaren en optimaliseren. Die doelen kunnen we formuleren als vragen. De eerste vraag is: hoe werkt taal als communicatiemiddel? Dat is de theoretische vraag naar de wijze waarop taal in het gebruik functioneert. Hoe doen wij dat als taalgebruikers, teksten schrijven die anderen – met meer of minder moeite – begrijpen, of conversaties voeren met verschillende personen tegelijk? Wat zijn de regels waaraan we ons als taalgebruikers houden? En wat voor effect hebben tekstenkenmerken op taalgebruikers?

De tweede vraag is die naar tekstkwaliteit: hoe kan de kwaliteit van teksten worden ge-evalueerd en eventueel worden verbeterd? In de taalbeheersing wordt nagegaan hoe goed of slecht een tekst functioneert, gegeven een bepaald communicatief doel en een bepaalde doelgroep. Daarbij worden normen gehanteerd als begrijpelijkheid, aantrekkelijkheid en overtuigingskracht. Overigens gebruik ik de term *tekst* voor geschreven, monologische tekst én voor gesproken, dialogische tekst in bijvoorbeeld conversaties. In het Engels zouden we de term *discourse* hanteren.

Kenmerkend voor de taalbeheersing is juist de combinatie van deze twee vraagtypen: die naar taalgebruik en die naar tekstkwaliteit. Een taalbeheerser wil weten hoe het werkt, maar wil ook iets verbeteren als dat nodig is. En dat verbeteren van communicatie is gebaseerd op wetenschappelijk inzichten in de wijze waarop taalgebruik in communicatie verloopt.

Het onderzoeksprogramma van de Utrechtse Taalbeheersing kan schematisch worden weer-gegeven als een netwerk van subdisciplinaire projecten.

Figuur 1: Onderzoeksprogramma taalbeheersing als netwerk van subdisciplinaire projecten

Doorlopen we dit schema van onder naar boven dan wordt duidelijk dat diverse kenmerken van tekst en gesprek worden geanalyseerd in de *tekstlinguïstiek* en de *discourse analyse*; vervolgens gaan we na hoe de *cognitieve processen* van tekstproductie en -interpretatie verlopen. Op grond van deze inzichten in taalgebruik worden richtlijnen en adviezen voor *tekstontwerp* of *document design* ontwikkeld.

1.2 Een tekstfenomeen. Ik wil de potentie van dit onderzoeksprogramma illustreren aan de hand van één centraal tekstfenomeen: de wijze waarop taalgebruikers *samenhang* creëren in tekst. Die keuze is niet toevallig. Samenhang is een wezenlijk kenmerk van teksten: zonder samenhang geen tekst. Bovendien zal ik betogen dat samenhang van groot belang is voor de notie tekstkwaliteit.

Wat bedoel ik met samenhang? Taalgebruikers communiceren door middel van gesproken en geschreven teksten, die bestaan uit minimaal twee uitingen¹, zoals in voorbeeld (2). Kenmerkend voor tekst is de samenhang tussen die uitingen.

- (2) Greenpeace heeft in het Zuid-Duitse Beieren een nucleair transport verstoord. Demonstranten ketenden zich vast aan de rails. (Telegraaf-i, 10 april, 2001)

Essentieel is dat de samenhang niet zozeer moet worden gelokaliseerd in de woorden van de tekst zelf, maar in de onderliggende betekenis. Tekst is het product van denken. In (2) is geen enkel expliciet linguïstisch kenmerk dat erop wijst dat de segmenten moeten worden verbonden; toch zal iedere competente taalgebruiker ze als een coherente tekst ervaren (Sanders & Spooren, 2005), bijvoorbeeld op grond van de referentiële coherentie die wordt geconstrueerd tussen demonstranten en *Greenpeace* en tussen rails en transport.

1.3 Drie illustraties. Ik illustreer het Utrechts taalbeheersingsonderzoek aan de hand van samenhang, via drie routes door de schematische voorstelling van het onderzoeksprogramma in figuur 1. Elk van de subdisciplines kan daarbij als uitgangspunt dienen. In lijn met de twee doelstellingen van taalbeheersingsonderzoek – taalgebruik verklaren en tekstkwaliteit verbeteren – is de centrale gedachte steeds, dat inzicht in taalgebruik (onderzocht in de drie lager gelegen projecten) wordt verbonden met het verbeteren van tekstkwaliteit (onderzocht in het bovenste project). Ik doorloop het schema drie keer. De eerste keer aan de hand van mondeling taalgebruik in *survey*-interviews, de tweede keer aan de hand van coherentiemechanismen in geschreven tekst en ten slotte geef ik een korte illustratie van de rol die samenhang speelt in de relatie tussen tekstkwaliteit en schrijfprocessen.

2. Samenhang in gesprekken

Het eerste voorbeeld van onderzoek naar samenhang komt uit de *discourse analyse*. De samenhang in gesprekken komt deels tot stand op grond van het zogenaamde beurtwisselingsmechanisme (Sacks, Schegloff & Jefferson, 1974). Dat zorgt ervoor dat gesprekspartners niet voortdurend door elkaar spreken maar werkelijk interactie hebben. Houtkoop-Steenstra (2000) heeft laten zien hoe interessant dat mechanisme is voor het verklaren en optimaliseren van mondeling taalgebruik. Ze deed dat onder meer aan de hand van analyses van het zoge-

Tekst doordenken

naamde *survey*-interview. Een mooie casus (Houtkoop-Steenstra, 2000, p. 69-72) berust op de analyse van Amerikaanse computer-ondersteunde telefonisch interviews. De interviewer heeft op haar computerscherm exact geformuleerde vragen die ze letterlijk moet voorlezen; er mag niets weggelaten of toegevoegd worden. Uit de analyse blijkt hoe deze interviewregels kunnen botsen met de regels van de alledaagse conversatie. Het fragment komt uit het begin van een interview, waarin het juiste gezinslid geselecteerd wordt. Deze interviewer heeft een jonge man aan de telefoon gekregen, en het interview begint als volgt:

(3a) (fragment uit een *survey*-interview)

I ...we need to select one adult to speak within your household (...) .hhh how many MEN eighteen or older live in your household

R uh::TWO

I hhh TWO okay we've randomly selected the YOUNger man of the household as the person we would like to interview for our important national study. .hh is that you:?

(0.6)

is he home?

R =uh well it have to be me cause my roommate's currently in haiti.

I hhh oh K(H)AY-

R =we're in the military so hh huh=

Op dit moment weet de interviewer dat dit huishouden bestaat uit twee mannen, beiden boven de 18 jaar; ze zijn militair en delen een kamer. Let wel, de respondent zegt niet gewoon *ja* of *nee* op de vraag van de interviewer of de huisgenoot thuis is. Hij vertelt dat zijn huisgenoot in Haïti is. Alleen omdat de interviewer er op grond van het Griceaanse maxime van relevantie (Grice, 1975) vanuit mag gaan dat dit relevant is voor de gestelde vraag, mag zij deze opmerking interpreteren als een ontkennend antwoord. Hoewel de interviewer nu weet dat hier alleen twee mannen wonen, stelt ze de volgende vraag.

(3b) (vervolg fragment uit een *survey*-interview)

I oh kay a:::nd FIRST how many persons live in your household counting all adults AND children and yourself

(0.5)

R two

I two

Hier houdt de interviewer zich aan de regels voor het gestandaardiseerd interview, maar overtreedt ze de conversationele regels, in dit geval het Griceaanse maxime van kwantiteit. De respondent had al verteld dat de andere persoon zijn kamergenoot was, dus niet een familielid partner of kind. Onmiddellijk hierna volgt deze vraag:

(3c) (vervolg fragment uit een *survey*-interview)

I .hhh how many persons live there who are NOT related to you?

(1.3)

R uh::j'st- (0.3) (MARK (.)) with (uh) one

Nu doet de respondent er 1.3 seconden over voor hij de beurt neemt. Dat is erg lang, zeker wanneer we daarbij de gevulde pauze met “uh::” optellen. Die lange pauze is begrijpelijk, want de respondent weet dat de interviewer de gevraagde informatie al heeft. Heeft de interviewer niet geluisterd, of bedoelt ze iets anders dan ze zegt? Van dat laatste gaan we vaak uit als iemand iets vraagt waarvan we weten dat de informatie al bekend is; we zoeken dan naar een zogenaamde conversationele implicatuur (zie bijv. Houtkoop & Koole, 2000) en dat kost tijd en moeite. Kennelijk besluit de respondent uiteindelijk dat de interviewer toch gewoon bedoelt wat zij lijkt te bedoelen, en geeft hij antwoord. Maar in plaats van te zeggen “one”, zegt hij “j’st- (0.3) Mark”. Daarmee geeft hij een typisch conversationeel antwoord op een typische *survey*-vraag. Pas daarna geeft hij het letterlijk gevraagde antwoord: “with (uh) one”.

Deze *discourse* analyse laat niet alleen zien dat de communicatie in dit gesprek moeizaam verloopt, maar biedt daarvoor ook een *verklaring*. Tegenover de interview-regels stelt de respondent de regels van het alledaagse gesprek: conversationele regels. Respondenten gaan er vanuit dat de interviewer zich daar aan houdt. Deze doet dat niet, omdat ze zich moet houden aan de standaardvragenlijst. Daardoor ontstaat een *clash* van gesprekssystemen: vragenlijst versus alledaags gesprek. Er worden vragen gesteld waar respondenten grote moeite mee hebben omdat zij de vragen steeds proberen te interpreteren in het licht van de ‘gewone’ conversatie-regels (Houtkoop-Steenstra, 2000).

De lijn doortrekkend naar *tekstontwerp*, kunnen we vaststellen dat de analyse ook optimaliseringsinzichten oplevert. Een goed *survey*-interview is meer dan de vragen duidelijk formuleren en je houden aan de juiste volgorde op het scherm, want bij de interpretatie van zulke vragen spelen diverse pragmatische factoren een rol. De analyse leidt vervolgens tot het advies om de taalgebruikssituatie beter te doordenken. De gestandaardiseerde vragenlijst zou zoveel mogelijk buiten het zicht van de respondenten moeten blijven. Interviewers kunnen dan als gewone, intelligente gesprekspartners overkomen en niet als incompetente taalgebruikers die niet luisteren naar antwoorden, of deze niet begrijpen. Dat inzicht wint terrein bij vele grote interview-bureaus, die tegenwoordig hun vragenstellers bijvoorbeeld de gespreksopening zelf laten bedenken aan de hand van enkele trefwoorden, in plaats van ze hardop te laten voorlezen van het scherm (Houtkoop & Van den Bergh, 2000). Onderzoek naar *survey*-interviews is daarmee een voorbeeld van taalgebruiksanalyses die van rechtstreeks belang zijn voor de optimalisering van tekstkwaliteit. In het domein van de *discourse* analyse zijn er meer voorbeelden te geven van grondig bestudeerde taalgebruikprocessen die dergelijke inzichten opleveren, zoals het onderzoek naar interactie in de multi-culturele klas (Koole, 2003).

Aan de hand van het schematisch onderzoeksprogramma wordt ook zichtbaar welke vragen nog overblijven in onderzoek naar dit soort gespreksfenomenen: Welke cognitieve processen spelen zich af in het hoofd van de respondenten van vragenlijsten? Is de respondent inderdaad in verwarring, zoals de pauzetijden suggereren? Verloopt het interpretatieproces werkelijk beter en makkelijker als de interactie wordt aangepast, en blijkt dat dan ook uit de antwoorden en uit het interpretatieproces? Dit type toetsend onderzoek naar gesproken taal is in opkomst. Een soortgelijke ontwikkeling is zichtbaar bij het onderzoek naar *geschreven* vragenlijsten, waarin onder meer onderzoek wordt gedaan naar formuleringseffecten. Zo blijkt het gebruik van sturende werkwoorden als *verbieden* en *toelaten* in vragen de ant-

Tekst doordenken

woorden te beïnvloeden (Holleman, 2000). In vervolgonderzoek wordt steeds meer gebruik gemaakt van psycholinguïstische methoden van taalverwerking om na te gaan hoe dergelijke interpretatieprocessen precies verlopen (Holleman, 2004).

3. Samenhang in tekst: coherentie

De tweede illustratie betreft onderzoek naar de samenhang die ontstaat doordat taalgebruikers betekenisrelaties tussen tekstdelen leggen, de zogenaamde *coherentie-relaties*. Coherentie is een mentaal, conceptueel construct – samenhang ontstaat immers door denken – dat wordt gestuurd door diverse linguïstische signalen, welke kunnen worden opgevat als instructies om bepaalde coherentie-relaties te leggen (Sanders & Spooren, 2001). Een tekst bevat bijvoorbeeld allerlei verbindingswoorden die de relaties expliciet maken: connectieven zoals *en, toen, want* en *maar*.

De systematiek achter het gebruik van dergelijke connectieven staat centraal in het *tekst-linguïstisch* onderzoek. Kinderen die taal leren, moeten leren teksten te bouwen met dergelijke coherentie-relaties. Hier zijn enkele voorbeelden² uit kindertaal: de positief-additieve relaties *Opsomming* (4) en *Temporele sequentie* (5), de positieve causale *Reden-* relatie (6) en de negatief-additieve *Tegenstelling* (7).

- (4) Ouder: “Nou rijdt 'ie.”
Peter (2 jaar, 3 maanden): “*En* nou gaat 'ie in het schuur.”
- (5) Sarah (3 jaar): “... macaroni gegeten ... *en toen* gingen we naar bed.”
- (6) Daan (2 jaar, 10 maanden): “Papa, geef jij even die schop *want* ik ben hier nog niet klaar.”
- (7) Willem (3 jaar, 4 maanden): “Deze is niet een race-auto *maar* deze wel.”

Met behulp van corpora en experimenten (Evers-Vermeul 2000; Evers-Vermeul & Sanders, 2001; Evers-Vermeul, 2005; Spooren & Sanders, 2005) hebben we onderzocht in welke volgorde kinderen relaties en de bijbehorende connectieven verwerven. Daaruit blijkt dat de verwervingsvolgorde ruwweg de bovenvermelde is:

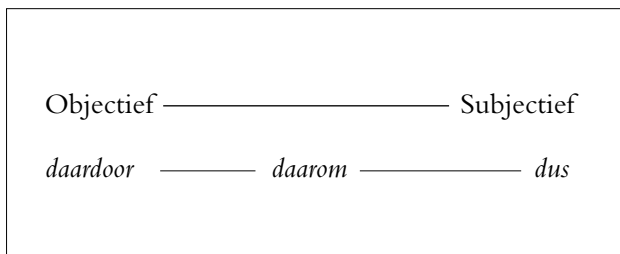
- (8) En > toen > want > maar

Die bevinding is in lijn met een cognitieve theorie van coherentie-relaties (Sanders, Spooren & Noordman, 1992, 1993) die stelt dat coherentie-relaties wat betreft complexiteit systematisch verschillen in termen van onderliggende principes, zoals Polariteit en Causaliteit. De kindertaaldata laten zien dat positieve relaties eerder worden verworven dan negatieve relaties en additieve relaties eerder dan causale.³

Het systeem van Nederlandse connectieven kent echter meer dimensies dan Polariteit en Causaliteit. Connectieven zijn ook te onderscheiden naar de conceptuele relatietypen die ze uitdrukken: objectieve versus subjectieve relaties. Onderzoek van de laatste tien jaar naar causale connectieven (zie onder meer Pander Maat & Sanders, 2000, 2001; Pander Maat & Degand, 2001; Pit, 2003; Evers-Vermeul & Stukker, 2003; Stukker, 2005) was gebaseerd op

de cognitief-linguïstische gedachte dat het gebruik van een bepaald connectief een daad is van categorisering langs deze dimensie. Met andere woorden: de mate van subjectiviteit zegt iets over de wijze waarop taalgebruikers de relaties die ze willen uitdrukken, conceptualiseren. Om de intuïtieve voorkeuren van taalgebruikers in kaart te brengen, onderzochten we corpora van schriftelijk taalgebruik en deden we beoordelings- en invulexperimenten. Een samenvatting van de resultaten van dat onderzoek is te vinden in figuur 2a, op basis van de zinnen (9). Deze laten zien wat de restricties zijn op het gebruik van de connectieven en welke relaties ze wel en niet kunnen uitdrukken. *Daardoor* kan alleen objectieve, inhoudelijke relaties uitdrukken en die mogelijkheid biedt (9a). Maar *daardoor* is onmogelijk in gevallen als (9b), waarin *daarom* een volitionele relatie kan uitdrukken, en in (9c) waarin *dus* een sterk subjectieve *conclusie*-relatie uitdrukt.

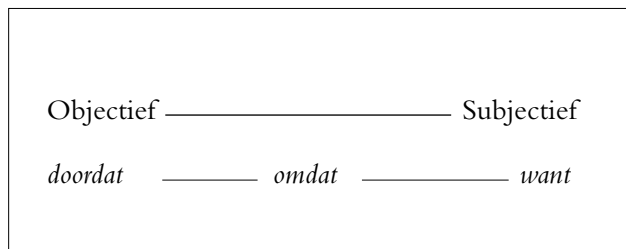
- (9) (a) De burens zijn plotseling naar Zeeland vertrokken. Daardoor / Daarom / Dus zijn ze niet thuis.
 (b) Het is lekker weer vandaag. # Daardoor / Daarom / Dus zijn de burens niet thuis.
 (c) De auto van de burens staat niet voor de deur. # Daardoor / # Daarom / Dus zijn ze niet thuis.

Figuur 2a: Karakterisering van drie voorwaarts causale connectieven

Gebruiken sprekers *dus*, dan drukken zij subjectieve relaties uit, waarin ze meer verantwoordelijkheid nemen voor de causale relatie dan wanneer zij met *daardoor* een typische inhoudelijke relatie uitdrukken. En het lijkt erop dat we ruwweg hetzelfde kunnen beweren voor de complementaire achterwaarts causale relaties die worden uitgedrukt met *doordat*, *omdat* en *want*. Dat kan als we toestaan dat de zinsvolgorde wordt aangepast aan de onder- of nevenschikkende zinsvolgorde, zie de voorbeelden (10) en figuur 2b.

- (10) (a) De burens zijn niet thuis, doordat / omdat / want ze gisteren plotseling naar Zeeland zijn vertrokken.
 (b) De burens zijn niet thuis #doordat / omdat / want het lekker weer is vandaag.
 (c) De burens zijn niet thuis #doordat / #omdat / want de auto niet voor de deur staat.

Figuur 2b: Karakterisering van drie achterwaarts causale connectieven

Categoriserend onderzoek als dit wordt gecontinueerd in de richting van algemene linguïstische theorie over subjectiviteit (Pander Maat, 2003; Verhagen, 2005) en causaliteit (Stukker & Sanders 2002). Hierbij zijn ook relaties met andere linguïstische niveaus zeer relevant, zoals met syntaxis (Evers-Vermeul, 2005) en semantiek (Stukker, 2005).

Een andere uitbreiding is die naar *discourse analyse*. De cognitieve basaaliteit van coherentie en de onderliggende categorieën leidt immers ook naar de studie van de meest natuurlijke manier waarop taalgebruikers communiceren: in spontane gesprekken. De beschikbaarheid van het Corpus Gesproken Nederlands maakt het mogelijk om ook in dit domein hypothesetoetsend onderzoek te doen en daarmee hebben Liesbeth Degand, Mike Huiskes, Wilbert Spooren en ik een aanvang gemaakt (Spooren, Sanders, Huiskes & Degand 2005).

Vervolgens ligt de vraag naar de *cognitieve processen* achter de coherentierelaties en connectieven voor de hand. In een tekstfragment als (11), gebaseerd op een populair-wetenschappelijk artikel, moeten lezers een causaal verband afleiden tussen de zinnen, anders hebben ze de tekst niet begrepen.

- (11) [...] Het kind is zo jong, dat het nog geen voltooide persoonlijkheid heeft kunnen opbouwen. Het splitst zeer pijnlijke en verwarrende gebeurtenissen af uit het eigen bewustzijn. [...]

Heeft de explicitering van de coherentie-relaties op tekstbegrip achteraf? In antwoord op die vraag vergeleken we in een experimenteel onderzoek het tekstbegrip van twee identieke tekstversies, die alleen verschilden in de *daarom* in dit voorbeeld uit Degand & Sanders (2002).

- (11)a [...] Het kind is zo jong, dat het nog geen voltooide persoonlijkheid heeft kunnen opbouwen. *Daarom* splitst het zeer pijnlijke en verwarrende gebeurtenissen af uit het eigen bewustzijn. [...]

De resultaten tonen aan dat explicitering van causale relaties met behulp van connectieven als *omdat* en *daarom*, of signaalwoorden en -zinnen als *Dat had tot gevolg dat* ertoe leidt dat de tekstuele informatie beter wordt begrepen: lezers kunnen na afloop tekstbegripvragen beter beantwoorden (Degand et al., 1999; Degand & Sanders, 2002).

Ook onmiddellijk *tijdens* het leesproces wordt de gesignaleerde informatie al anders verwerkt. Direct na een expliciterend signaal wordt de zin die volgt sneller gelezen (Noordman & Vonk, 1997; Sanders, 2001): omdat lezers al weten welke relatie de komende tekst onderhoudt met de voorafgaande tekst, kunnen ze de nieuwe informatie gemakkelijker integreren; dat kost minder moeite en dus minder leestijd (Cozijn, Noordman & Vonk, 2003).⁴ Daarnaast laat recent leestijd- en oogbewegingsonderzoek (Cozijn et al., 2003; Mulder & Sanders, 2004) zien dat lezers van een expliciete versie tegen het einde van de zin juist wat méér verwerkingstijd besteden: lezers controleren of de causale relatie die ze hebben gelegd overeenkomt met hun kennis.

Dergelijk onderzoek lijkt een duidelijk beeld op te leveren voor beide doelen van taalbeheersingsonderzoek. We weten hoe coherentie-principes werken en we kunnen verklaren waarom de ene tekstversie beter wordt begrepen dan de andere: de linguïstische markering van de causale relatie helpt de lezer bij het leggen van de coherentie-relatie. Met het oog op tekstoptimalisering lijkt het dus van belang dat de essentiële coherentierelaties in de structuur expliciet zijn. Maar kan dat resultaat gegeneraliseerd worden over lezers? Amerikaans onderzoek (McNamara & Kintsch, 1996) suggereert dat leken op het gebied van het tekstonderwerp veel baat hadden bij coherentie-signalen, terwijl experts, die al veel voorkennis hebben over de inhoud van de tekst, juist betere representaties maken van de impliciete tekst. In lopend onderzoek wordt dit idee getoetst (Kamalski, Lentz & Sanders, 2004; Versteeg, Sanders & Wijnen, 2004). De eerste resultaten lijken aan te geven dat er inderdaad sprake is van een interactie met lezerskennis: leken beantwoorden tekstbegripvragen beter na het lezen van een expliciete tekst, terwijl experts dat beter doen na het lezen van een impliciete tekst (Kamalski et al. 2004). Vindt deze interactie ook al plaats *tijdens* het leesproces? Die vraag raakt aan de fundamentele theoretische kwestie van de samenwerking van cognitieve deelprocessen van taalverwerking: Is wereldkennis *on-line* van invloed op de linguïstische systemen van interpretatie? (Versteeg et al., 2004; Villalta, Wijnen & Sanders, 2002).

Behalve generaliseerbaarheid over lezers, is ook de vraag naar generaliseerbaarheid over teksttypen van groot belang. De taalbeheersing houdt zich immers niet alleen met informerende teksten bezig. In een eerste onderzoek met persuasieve teksten (Kamalski et al., 2004) vonden we opvallend genoeg geen enkel effect van coherentie-signalen op begrip en waardering, noch op overtuigingskracht. Hoe komt dat? Hebben de coherentiemarkerings bij overtuigen een andere functie of slechts een ander effect? Bij de beantwoording van deze vragen zullen ook inzichten uit de argumentatie- en persuasietheorie betrokken worden.

Vanuit het perspectief van het *tekstontwerp* komt onmiddellijk de volgende vraag op: doen coherentie-signalen, zoals hierboven besproken, er ook werkelijk toe in de communicatieve praktijk van alledag? Bepalen deze tekstkenmerken inderdaad mede, hoe moeilijk of makkelijk een tekst is?

Een eerste antwoord komt uit een recente studie naar vmbo-teksten zoals voorbeeld (1) hierboven. Enige jaren geleden gaf *Stichting Lezen*, die tot doel heeft het lezen onder jongeren te stimuleren, de opdracht tot onderzoek naar de tekstkwaliteit van vmbo-studieboeken (Land et al., 2002). Uitgevers van vmbo-boeken gebruiken vaak simpele teksten: zonder abstracte connectieven die de zinnen aan elkaar relateren, maar juist met korte, eenvoudige zinnen. Dat laatste strookt met een bekend taalbeheersingsadvies, gebaseerd op theoretische en empirische argumenten, zoals het feit dat korte en eenvoudige zinnen minder belastend

Tekst doordenken

zijn voor het werkgeheugen. Maar bij extreme toepassing van dat advies wordt het moeilijk om de zinnen nog tot een tekst te smeden: lezers krijgen dan moeite om samenhang te creëren. Op grond van de coherentie-theorie mag verwacht worden dat vmbo-ers meer baat hebben bij teksten met coherentie-signalen, zelfs als die de korte zinnen samenvoegen tot iets langere en complexere zinnen.

Teksten werden in beide versies aan vmbo-ers voorgelegd, een impliciete versie (12) en een expliciete versie (13).

(12) *De oorlog begint!*

Hitler werd in 1933 de baas van Duitsland.

Hij wilde oorlog.

Hij vond de Duitse mensen veel beter dan de andere mensen.

Hitler wilde dat Duitsland de baas van de wereld werd.

Hitler had een groot leger opgebouwd.

En er werden extra veel wapens gemaakt.

(13) *Hoe is de tweede wereldoorlog begonnen?*

Hitler werd in 1933 de baas van Duitsland. Hij vond de Duitse mensen veel beter dan de andere mensen. Dus vond Hitler dat Duitsland de baas over de wereld moest worden. Daarom wilde Hitler oorlog en had hij een groot leger opgebouwd.

De expliciete versie met coherentie-signalen bleek niet alleen beter te worden begrepen, hij werd ook hoger gewaardeerd dan de impliciete staccato-achtige tekst. Er is dus geen reden voor het gebruik van al te simplistische tekstopbouw op het vmbo; het is beter de leerlingen teksten voor te schotelen die hen helpen samenhang af te leiden.

4. Samenhang, tekstkwaliteit en schrijfprocessen

Het onderzoek dat ik het laatst besprak, is een goed voorbeeld van interactie tussen tekstontwerp- en taalgebruiksonderzoek. Daarbij is nadrukkelijk sprake van tweerichtingsverkeer. Dat kan ook niet anders, want alleen al voor een fundamentele notie in *tekstontwerp en -evaluatie*, die van tekstkwaliteit, zijn criteria nodig, die idealiter gebaseerd zijn op inzichten uit onderzoek naar *cognitieve processen* en *tekstlinguïstiek*. De kern van mijn idee over tekstkwaliteit is dat een informerende tekst optimaal is als hij de lezer of luisteraar ertoe in staat stelt er op efficiënte wijze een adequate representatie van te maken. Op deze manier wordt in het onderzoek een hechte relatie gelegd tussen communicatieproblemen en inzicht in taalgebruik enerzijds en criteria voor tekstkwaliteit anderzijds.

Een taalbeheersingsomgeving waarin zulke tekstkwaliteitsvragen cruciaal zijn is het schrijfonderwijs. Een centrale vraag is daar: Wat maakt een tekst tot een goed opstel? Uit onderzoek van De Gopper (1988) is bekend dat docenten hun oordeel eerder baseren op uiterlijke kenmerken als handschrift en spelling dan op wezenlijke kenmerken als structuur. Dat is ook heel begrijpelijk, want een handschrift is in één oogopslag te beoordelen en de regels voor goede spelling zijn op te zoeken en relatief eenvoudig te hanteren. Ook op deze

universiteit hebben we bij werkstukken de regel: “Meer dan drie spelfouten? Niet verder corrigeren.” Toch zijn problemen met tekstorganisatie nóg erger dan spelfouten. Een tekst die slecht wordt gevonden vanwege de spelfouten, is geen slechte tekst omdat hij lastig te begrijpen is en daardoor communicatie-problemen veroorzaakt.

Dat neemt niet weg dat de uitstraling van een spelfout op de geloofwaardigheid van de schrijver groot kan zijn; zo worden sollicitatiebrieven met een spelfout veelal onmiddellijk terzijde gelegd. Anderzijds wordt de invloed van spelfouten op tekstwaardering nogal gerelativeerd in recent Tilburgs onderzoek (Kloet, Renkema & Van Wijk, 2003). Vanuit cognitief oogpunt zijn spelfouten juist interessant als ze worden beschouwd in het licht van de cognitieve energie tijdens het schrijfproces. Zo blijken onervaren schrijvers *juist* fouten te maken op punten waarop ze structuurproblemen hebben (Van Wijk & Sanders 1999). Dat suggereert dat leerlingen door die structuurproblemen tijdens het schrijfproces te weinig aandacht konden besteden aan spelling.

Ik pleit er voor om oordelen over tekstkwaliteit niet alleen te baseren op bekende normen voor taalverzorging, zoals correcte spelling, maar ook op criteria als samenhangende structuur en adequaat gebruik van coherentie-signalen. Daarvoor heb ik een aantal redenen. Naarmate kinderen ouder worden, ontwikkelen ze zich als schrijver vooral op conceptueel niveau: ze leren tekst doordenken en brengen meer structuur aan in hun teksten (Van der Pool, 1995). Bovendien suggereert schrijfprocesonderzoek dat jonge schrijvers die hun tekststructuur *plannen* aan het begin van het schrijfproces, betere teksten schrijven dan klasgenoten die dat niet doen (Van den Bergh & Rijlaarsdam, 2001)⁵. Ten slotte blijkt ook bij zeer ervaren taalgebruikers structuur een belangrijke factor bij de planning tijdens het schrijfproces (Schilperoord, 1996; Sanders & Schilperoord, 2005).

Vervolgens is de vraag of docenten daadwerkelijk iets hebben aan dit soort inzichten bij hun schrijfonderwijs. Dat lijkt inderdaad het geval te zijn. Het is bijvoorbeeld mogelijk om een schrijfopdracht te ontwikkelen die kan worden nagekeken met een correctiemodel dat vooral coherentie- en structuurcriteria bevat. Daarmee blijken docenten Nederlands in het Voortgezet Onderwijs goed uit de voeten te kunnen (Donatz, Sanders & Van den Bergh, 2005). In lopend onderzoek naar onder meer planningsprocessen bij het schrijven hopen we belangrijke inzichten op te doen voor een beter begrip van de relatie tussen schrijfprocessen, tekststructuur en tekstkwaliteit. Met dit type onderzoek wordt de relatie tussen de academische taalbeheersing en het onderwijsveld verder versterkt.

5. *Tekst in communicatieve context*

Ik heb me tot dusverre geconcentreerd op het tekstfenomeen van samenhang en me daarbij deels ook beperkt tot informerende teksten. Maar talige communicatie is meer dan informatie-overdracht. De systematiek van het onderzoeksprogramma, met vier subdisciplinaire projecten en twee doelstellingen – taalgebruik verklaren en evalueren – is evenzeer te illustreren aan de hand van andere teksttypen, andere tekstfenomenen en andere taalgebruikers.

5.1 *Tekstontwerp in ‘oude’ en ‘nieuwe’ media.* Met name op het terrein van tekstontwerp loopt momenteel veelbelovend onderzoek naar het effect van stijkenmerken op de effecti-

viteit van instructieve en persuasieve teksten. Het gaat daarbij met name om beleefdheidsverschijnselen zoals directe aanspreking – *U, je* of *impliciet*? (Janssen, Jansen & Gijsbers, 1999; Janssen & Jansen, 2003; Pander Maat, 2004; Van Zalk & Jansen, 2004); sinds kort worden daar ook de interactieve media bij betrokken, zoals in educatieve software (Glasbeek, 2004). In dit onderzoek is veel aandacht voor de communicatieve context, zoals die van de brieven-schrijvende ambtenaar (Janssen et al., 1999). Teksten functioneren immers niet in het luchtledige en taalgebruikers al evenmin. Wie communicatie wil begrijpen en verbeteren, moet rekening houden met de communicatieve context. De eerste Utrechtse leerstoelhouder, Drop, vond oriëntatie op de context zelfs zo belangrijk dat hij zich in zijn oratie afvroeg of de taalbeheersing wel een zelfstandige wetenschappelijke discipline was (Drop, 1982). Zijn opvolger Van den Hoven (1990) gaf daar een duidelijk antwoord op: “het communicatieve aspect (vormt) primair het object van de taalbeheersing als discipline. Analyses binnen dit object moeten worden gemaakt met oriëntatie op de functionele context.”

Een veelbelovend terrein voor verdere ontwikkeling is dat van de *nieuwe media*. Communicatie verloopt immers in toenemende mate via internet, e-mail en sms, en academische studierichtingen als Communicatie- en informatiewetenschappen, waarin taalbeheersers een belangrijke rol spelen, houden zich daar nadrukkelijk mee bezig. Het is mijn overtuiging dat het voor succesvol onderzoek naar communicatie met nieuwe media noodzakelijk is om thematisch en methodologisch voort te bouwen op inzicht uit reeds bestaand onderzoek naar ‘oude’ media; de bindende elementen zijn taalgebruik en tekstkwaliteit. Momenteel zijn we druk bezig het onderzoeksprogramma (figuur 1) uit te breiden in de richting van nieuwe media. Dat doen we ruwweg langs twee lijnen: de eerste sluit aan bij de traditie die we hebben in *tekstlinguïstiek* en de *cognitieve processen*, de tweede bij de *discourse-analyse*.

De eerste onderzoekslijn is uitstekend te verbinden met samenhang-kwesties: Hoe maken lezers gebruik van die nieuwe samenhang signalerende tekstenmerken, zoals *hyperlinks*, bij het lezen van internet-pagina’s? Onder welke condities raken lezers *lost in hyperspace*? Is dat te verhelpen met nieuwe middelen, zoals navigatie-hulpmiddelen? Op een nauw gerelateerd terrein bestaat al veelbelovend werk naar de evaluatie van *web-sites* (Lentz & De Jong, 2004), dat aansluit op eerder werk naar functionele tekstevaluatie (Lentz & Pander Maat, 2004). Dit type onderzoek zal in toenemende mate worden gecombineerd met experimenteel leesonderzoek naar ‘oude’ en nieuwe media in het Utrechtse multi-medialaboratorium in wording.

Het *discourse*-analytisch georiënteerde onderzoek naar nieuwe media gaat over media-keuze. Hoe kunnen we nieuwe media als internet en sms karakteriseren in vergelijking met oer-communicatiesituaties als het *face-to-face* gesprek? Wanneer kiezen communicatoren voor welke media? En wat zijn de gevolgen van die keuzes voor de effectiviteit en efficiëntheid van de verbale communicatie?

5.2 De context van de neerlandistiek. In ons onderzoek richten we ons in eerste instantie op de wijze waarop tekstfenomenen in het Nederlands worden gerealiseerd en geïnterpreteerd. De neerlandistiek biedt grote mogelijkheden voor vernieuwende interdisciplinaire samenwerking. Ik denk aan relaties met de taalkunde op het gebied van de Nederlandse taalnormen en -regels, waarbij het feit dat taalbeheersers verstand hebben van tekst en taalkundigen van zinnen naar mijn overtuiging *niet* mag leiden tot de conclusie dat taalkunde en taalbeheersing eigenlijk hetzelfde zijn (zie Holleman & Schilperoord, 2001 versus Verkuyl,

2001). Verder denk ik aan relaties met de letterkunde op gebieden als retorica, genre-theorie (Wackers, 2000) en coherentie in literaire en niet-literaire teksten⁶ (Peperkamp, 1995).

5.3 De context van de Communicatie- en informatiewetenschap. Tegenover de eerbiedwaardige traditie van de neerlandistiek staat de jeugdige opleiding Communicatie- en informatiewetenschappen (CIW), die aantrekkelijk is voor veel studenten en ook voor docenten een belangrijke uitdaging vormt. Op dit terrein dienen zich nieuwe onderzoeksthema's aan, waarvan ik er enkele al eerder noemde, zoals tekst en beeld, lezen van *web-sites* en media-keuze. Vooral visuele media spelen een belangrijke rol bij CIW. Op dat gebied ben ik getroffen door filmbeelden – zoals in *9/11* van Michael Moore – die alleen doordat ze na elkaar gemonteerd worden causaliteit uitdrukken, terwijl die causaliteit er misschien helemaal niet is. Dat lijkt op het fenomeen dat zich in teksten bij impliciete coherentierelaties voordoet, zoals in voorbeeld (14).

(14) Jan kwam binnen. Daan en Willem liepen weg.

Hier wordt ook causaliteit geïnterpreteerd, terwijl de uitingen strikt genomen alleen temporele opeenvolging uitdrukken. Causaliteit is een zeer sterke en universele relatie, die in tekstinterpretatie (Noordman & Vonk, 1998; Sanders & Noordman, 2000) en in tekstproductie een fundamentele rol speelt (Den Ouden, 2004). Blijkbaar is die sterke relatie niet aan taal gebonden.

5.4 De context van de taalwetenschap. Het Utrechts taalbeheersingsonderzoek is ingebed in het Utrechts instituut voor Linguïstiek OTS, waar taalbeheersers de themagroep *Language Use* vormen. De nadere invulling van die rol is een onderzoeksuitdaging, in een tijd waarin het taalwetenschappelijke klimaat – ook nationaal en internationaal – daarvoor geschikt lijkt. Onze positie in het taalwetenschappelijke spectrum is duidelijk: Het gaat om linguïstiek op tekstniveau, om empirisch onderzoek naar taal in gebruik – variërend van de studie van corpora van gesproken taal tot experimenten – en om onderzoek mede gericht op tekstontwerp. Met deze drie speerpunten, die een profiel opleveren dat *discourse studies and document design* zou kunnen heten, kunnen we een belangrijke bijdrage leveren aan een werkelijk brede taalwetenschap. Het is de moeite waard om de relaties te intensiveren met taalwetenschappelijk werk dat zich in de richting van *discourse* en taalgedrag beweegt. Deze toenadering is in Utrecht al zichtbaar, bijvoorbeeld op het terrein van de psycholinguïstiek (zins- en tekstverwerking; Versteeg et al., 2004; Villalta et al., 2002). In andere opzichten lijken, ook landelijk, nog extra investeringen nodig in een brede taalwetenschap, die nadrukkelijk thematieken van taalgebruik én tekstontwerp omvat (zie ook KNAW, 2003)⁷.

Noten

- 1 Eén enkele uiting vormt in die definitie geen tekst, maar kan toch communicatief zeer effectief zijn, zoals in: "Hap!" (Jan, 1 jaar en 2 maanden; geeft aan dat hij een stukje brood wil eten).
- 2 De voorbeelden zijn afkomstig uit corpora; (7) en (8) zijn zelf verzameld.
- 3 Het is een belangrijke onderzoeksuitdaging (Evers-Vermeul & Sanders, 2001; Evers-Vermeul, 2005) na te gaan hoe deze bevindingen zich verhouden tot de zogenaamde *usage-based* aanbodtheorieën, zoals die van Tomasello (2000).

Tekst doordenken

- 4 Dit integratie-effect kon in Utrechts onderzoek van Gerben Mulder niet worden gerepliceerd. Discussie daarover volgt in Mulder (in voorbereiding).
- 5 In dit onderzoek wordt tekstkwaliteit geoperationaliseerd als 'een globaal panel-oordeel'; het zou mij niet verbazen als dat positievere oordeel vooral wordt veroorzaakt door de betere structuur in de teksten die schrijvers uiteindelijk produceren.
- 6 Inderdaad lijkt dit een zeer relevant thema te worden gevonden in de literatuurwetenschap, getuige het recente themanummer van het tijdschrift *New Literary History*, 35, 2, voorjaar 2004. Anderzijds achten Vaessens en Joosten (2003, p. 22) coherentie bepaald niet Postmodern: "Deze focus op coherentie en orde heeft ontegenzeggelijk iets ouderwets [...]".
- 7 Ik doel hier met name de aanbevelingen 3 en 5 over taalkunde (p. 37), waarin gepleit wordt voor toepassingsgebieden en een versterking van de relatie tussen taalbeheersing en communicatie enerzijds en (wat daar genoemd wordt) 'taaltheorie' anderzijds.

Bibliografie

- Bergh, H., van den & G. Rijlaarsdam** (2001). Changes in cognitive activities during the writing process and relationships with text quality. *Educational Psychology*, 21, 4, 373-385.
- Cozijn, R., L. Noordman, & W. Vonk** (2003). Afleidingen uit oogbewegingen: de invloed van het connectief omdat op het maken van causale inferenties. *Gramma/TTT*, 9, 141-156.
- Degand, L., N. Lefèvre & Y. Bestgen** (1999). The impact of connectives and anaphoric expressions on expository discourse comprehension. *Document Design*, 1, 39-51.
- Degand, L. & T. Sanders** (2002). The impact of relational markers on expository text comprehension in L1 and L2. *Reading and Writing* 15, 7-8, 739-757.
- Donatz, P., T. Sanders & H. van den Bergh** (2005). *Tekststructuur en beoordelingsankers. Naar een valide en betrouwbaar instrument voor opstelbeoordeling*. Ter publicatie aangeboden.
- Drop, W.** (1982). *Beheerste verandering*. Oratie Universiteit Utrecht.
- Evers-Vermeul, J.** (2000). De complexiteit van connectief-verwerving. *Nederlandse Taalkunde*, 5, 3, 250-271.
- Evers-Vermeul, J. & N. Stukker** (2003). Subjectificatie in de ontwikkeling van causale connectieven? De diachronie van *daarom, dus, want* en *omdat*. *Gramma/TTT*, 9, 111-140.
- Evers-Vermeul, J.** (2005). *Connections between form and function of Dutch connectives. Change and acquisition as windows on form-function relations*. Dissertatie UiL OTS, Universiteit Utrecht.
- Evers-Vermeul, J. & T. Sanders** (2001). *Usage-Based versus Cognitive Complexity? The Acquisition Order of Dutch Connectives Explained*. International Cognitive Linguistics Conference, Santa Barbara, CA, USA, juli.
- Glasbeek, H.** (2004). Math Frogs and Fraction Machines. How can Educative Computer Games Help Children to Learn and Yet Have Fun? In: *Proceedings EISTA '04* (International Conference on Education and Information Systems: Technologies and Applications).
- Glopper, C.M. de** (1988). *Schrijven beschreven. Inhoud, opbrengsten en achtergronden van het schrijfonderwijs in de eerste vier leerjaren van het voortgezet onderwijs*. Den Haag: SVO.
- Grice, H.P.** (1975). Logic and conversation. In: P. Cole and J.L. Morgan (eds.), *Syntax and semantics, vol. 3: Speech acts*. New York: Academic Press, 41-58.
- Holleman, B.C.** (2000). *The forbid/allow asymmetry. On the cognitive mechanisms underlying wording effects in questions*. Dissertatie Universiteit Utrecht, Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Holleman, B.C.** (2004). *Question answering processes in attitude surveys. Response effects and response latencies*. Promotieproject UiL OTS, Universiteit Utrecht.
- Holleman, B. & J. Schilperoord** (2001). Taalkunde en taalbeheersing: What's in a name? *Nederlandse Taalkunde*, 6, 233-238.

- Houtkoop-Steenstra, H.** (2000). *Interaction and the standardized survey-interview. The living questionnaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Houtkoop-Steenstra, H. & H. van den Bergh** (2000). Effects of introductions in large-scale telephone survey interviews. *Sociological Methods & Research*, 28, 3, 281-300.
- Houtkoop, H. & T. Koole** (2000). *Taal in actie. Hoe mensen communiceren met taal*. Bussum: Coutinho.
- Janssen, D., F. Jansen & C. Gijsbers** (1999). 'Aanspreken als aanval, over de effecten van aanspreken in burgerbrieven'. *Taalbeheersing* 21, 4, 263-277.
- Janssen, D. & F. Jansen** (2003). De waardering van positieve politeness-strategieën in Nederlandse afwijzingsbrieven. In: L. van Waes et al. (red.) *Studies in taalbeheersing 1*. Assen: Van Gorkum, 227-237.
- Jong, M. de & L. Lentz** (2004). Scenario evaluation of municipal websites. Te verschijnen in *Document Design*.
- Kamalski, J., L. Lentz & T. Sanders** (2004). Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten. Een empirisch onderzoek naar cognitieve en affectieve effecten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 26, 2, 87-104.
- Kloet, L., J. Renkema & C. van Wijk** (2003). Waarom foutloos schrijven? Het effect van taalfouten op tekstwaardering, imago en overtuigingskracht. In: L. van Waes, P. Cuvelier, G. Jacobs & I. de Ridder (red.), *Studies in Taalbeheersing*. Assen: Van Gorkum, 270-279.
- KNAW** (2003). "Gij letterdamen en gij letterheren". *Nieuwe mogelijkheden voor taalkundig en letterkundig onderzoek in Nederland. Verkenningen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*. Amsterdam: KNAW.
- Koole, T.** (2003). The interactive construction of heterogeneity in the classroom, *Linguistics and Education*, 14, 1, 3-26.
- Land, J., T. Sanders, L. Lentz & H. van den Bergh** (2002). Coherentie en identificatie in studieboeken. Een empirisch onderzoek naar tekstbegrip en tekstwaardering op het vmbo. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 24, 281-302.
- Lentz, L. & M. de Jong** (2004). De donkere kant van de Dongen site. *Comma*, 7, 4-6.
- Lentz, L. & H. Pander Maat** (2004). Functional analysis for Document Design. *Technical Communication*, 51, 3, 387-398.
- McNamara, D.S., & Kintsch, W.** (1996). Learning from texts: Effects of prior knowledge and text coherence. *Discourse Processes*, 22, 247-288.
- Mulder, G.** (in voorbereiding). *Causal Coherence: the role of surface code and meaning representation in the processing of causal relations*. Dissertatie UiL OTS, Universiteit Utrecht.
- Mulder, G. & T. Sanders** (2004). *Taking causal relations to the next level – but which one?* Annual Meeting of the Society for Text and Discourse, Chicago, USA, juli.
- Noordman, L.G.M. & Vonk, W.** (1997). The different functions of a conjunction in constructing a representation of the discourse. In: M. Fayol & J. Costermans (eds.). *Processing interclausal relationships in production and comprehension of text*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 75-93.
- Noordman, L.G.M. & Vonk, W.** (1998). Memory-based processing in understanding causal information. *Discourse Processes*, 26, 191-212.
- Ouden, H. den** (2004). *Prosodic realizations of text structure*. Dissertatie Universiteit van Tilburg.
- Pander Maat, H.** (2003). Graadadjectieven, subjectificatie en argumentatie. *Gramma/TTT*, 10, 60-92.
- Pander Maat, H.** (2004). Aanspreken in ledenwervingsbrieven. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 26, 55-69.
- Pander Maat, H. & L. Degand** (2001). Scaling causal relations and connectives in terms of speaker involvement. *Cognitive Linguistics*, 12 (3), 211-245.
- Pander Maat, H. & T. Sanders** (2000). Domains of use and subjectivity. On the distribution of three Dutch causal connectives. In: B. Kortmann & E. Couper-Kuhlen (red.) *Cause, condition, concession and contrast: Cognitive and discourse perspectives*. Amsterdam: Benjamins, 57-82.
- Pander Maat, H. & T. Sanders** (2001). Subjectivity in causal connectives; An empirical study of language in use. *Cognitive Linguistics*, 12, 3, 247-273.

Tekst doordenken

- Peperkamp, B.J.** (1995). *Over de dichtkunst; een lezing met demonstraties*. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- Pit, M.T.** (2003). *How to express yourself with a causal connective*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Pool, E. van der** (1995). *Writing as a conceptual process; a text analytical study of developmental aspects*. Dissertatie Universiteit van Tilburg.
- Sacks, H., E. Schegloff & G. Jefferson** (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language*, 50, 4, 696-735.
- Sanders, T.** (2001). Structuursignalen in informerende teksten. Over leesonderzoek en tekstadviezen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 23, 1, 1-22.
- Sanders, T.J.M. & L.G.M. Noordman** (2000). The role of coherence relations and their linguistic markers in text processing. *Discourse Processes*, 29, 37-60.
- Sanders, T. & J. Schilperoord** (2005). Text structure as a window on the cognition of writing; How text analysis provides insights in writing products and writing processes. In: C. MacArthur, S. Graham & J. Fitzgerald (red.) *Handbook of Writing Research*, Guilford Press.
- Sanders, T. & W. Spooren** (2001). Text representation as an interface between language and its users. In T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren (eds.). *Text representation: Linguistic and Psycholinguistic aspects*, Amsterdam: Benjamins, 1-25.
- Sanders, T. & W. Spooren** (2005). Discourse and text structure. In: D. Geeraerts & H. Cuykens (eds.) *Handbook of Cognitive Linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Sanders, T., W. Spooren & L. Noordman** (1992). Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes*, 15, 1, 1-35.
- Sanders, T., W. Spooren & L. Noordman** (1993). Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation. *Cognitive Linguistics* 4, 2, 93-133.
- Schilperoord, J.** (1996). *It's about time. Temporal aspects of cognitive processes in text production*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Rodopi.
- Spooren, W., T. Sanders, M. Huiskes & L. Degand** (2005). *Subjectivity and Causality: A corpus study of spoken Dutch*. Ter publicatie aangeboden.
- Spooren, W.** (2003). *Taalbeheersing als interdiscipline*. Oratie, VU Amsterdam.
- Spooren, W. & T. Sanders** (2005). *The acquisition order of coherence relations: on cognitive complexity in discourse*. Ter publicatie aangeboden.
- Stukker, N.** (2005). Causality marking at different levels of language structure: a cognitive linguistic approach, Dissertatie UiL OTS, Universiteit Utrecht.
- Stukker, N. & T. Sanders** (2002). *Conceptual models in causality markers: evidence from language use(rs)*. 6th Conference on Conceptual structure, Discourse and Language. Rice University, Houston, USA, oktober.
- Tomasello, M.** (2000). First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11, 1/2, 61-82.
- Vaessens, T. & J. Joosten** (2003). *Postmoderne poëzie in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam / Nijmegen: Vantilt, 2003.
- Verhagen, A.** (2005). *Constructions of Intersubjectivity*. Oxford: Oxford University Press.
- Versteeg, N., T. Sanders en F. Wijnen** (2004). De rol van linguïstische kennis en wereldkennis tijdens de verwerking van zinnen en tekst: interactie of autonomie? *Nederlandse Taalkunde*, 9, 311-334.
- Verkuyil, H.** (2001). Taalkunde en taalbeheersing: Hoe verder? *Nederlandse Taalkunde*, 6, 154-156.
- Villalta, E., F. Wijnen & T. Sanders** (2002). *The influence of discourse structure on the interpretation of narrative quantifiers*, AMLAP-conference, Tenerife, Spanje.

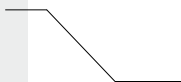
- Wackers, P.** (2000). There are no genres. Remarks on the classification of literary texts. In: B. Levy & P. Wackers (eds.) *Reinardus: Yearbook of the International Reynard Society Vol. 13*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Wijk, C. van & T. Sanders** (1999). Identifying writing strategies through text analysis. *Written Communication*, 1, 52-76.
- Wijnen, F. & M. Verrips** (1998). The acquisition of Dutch syntax. In: S. Gillis & A. de Houwer (eds.), *The acquisition of Dutch*. Amsterdam/Baltimore: Benjamins.
- Zalk, F. van, & F. Jansen** (2004). 'Ze zeggen nog je tegen me'. Leeftijdgebonden voorkeur voor aanspreekvormen in een persuasieve webtekst. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 26, 4, 265-277.

Boek beoordelingen

Ouden, Hanny den (2004). *Prosodic realizations of text structure*. Dissertatie Universiteit van Tilburg. Promotores: prof.dr. L.G.M. Noordman en prof.dr. J.M.B. Terken.

Inleiding

In Keysper 1984 (C.E. Keysper, Vorm en betekenis in Nederlandse toonhoogtecontouren I en II, in *Forum der Letteren* 25, 20-37 en 113-126), wordt met een amusant voorbeeld duidelijk gemaakt hoe sprekers met behulp van prosodische middelen de informatiestatus van hun uitingen kunnen markeren. Iemand is jarig, en geeft een feest. Na het meegenomen geschenk van een der bezoekers uitgepakt te hebben, zegt de jarige (1).

(1) Een stropdas

Het toonhoogtecontour dat in (1) is weergegeven houdt in dat de woordgroep *een stropdas* uitgesproken wordt met een *dalend* accent, waarbij de daling gerealiseerd op de beklemtoonde eerste lettergreep van stropdas. Zo'n dalend accent betekent volgens Keysper (1984, 123): "het bestaan van de referent was al geprojecteerd voor het spreekmoment". In iets couranter Nederlands: de spreker die zo'n contour realiseert geeft ermee te kennen dat hem de gedachte aan de

referent van het betreffende woord al bekend was voor het uitspreken daarvan. Dat verklaart waarom de uiting in (1) nogal onbeleefd is in de gegeven situatie. De jarige zou juist verrast moeten zijn (de gedachte aan de referent zou hem nog niet bekend moeten zijn op het spreekmoment), maar in plaats daarvan geeft hij te kennen al te hebben geweten een stropdas te gaan krijgen. Kortom: met behulp van prosodische middelen markeren sprekers de informatiele structuur van hun uitingen.

Dit gegeven breidt Hanny den Ouden in haar proefschrift, waarop ze op 17 december vorig jaar in Tilburg promoveerde bij Leo Noordman (UvT) en Jacques Terken (TUE), uit van het zins- naar het *tekstniveau*. Dat levert een fascinerende studie op naar de relatie tussen *tekststructuur* en *tekstprosodie*; dat wil zeggen naar de wijze waarop sprekers met prosodische middelen de structuur van hun teksten transparant maken voor luisteraars. De variabele "Tekststructuur" wordt in de diverse deelstudies waaruit het proefschrift bestaat gehanteerd als predictorvariabele, en geoperationaliseerd zowel op het overall tekstniveau – de overkoepelende *structurele hiërarchie* in de tekst –, als op het niveau van verschillende typen *coherentiërelaties* tussen opvolgende onderdelen in de tekst – causale versus non-causale relaties, en semantische versus pragmatische causale relaties. De prosodische parameters

die in de studie centraal staan zijn die van pauzerduurvariatie, spreektempo, accentuatie en intonatie, en dezen fungeren telkens als response-variabelen.

Inhoud

Hoofdstuk 1 introduceert het onderzoeksthema: de relatie tussen tekststructuur en prosodie. Het zal taalbeheersers bekend voorkomen dat de notie tekststructuur volgens de meeste gangbare theorieën geoperationaliseerd wordt als hiërarchisch georganiseerde boomstructuren, waarvan de terminale knopen corresponderen met de individuele segmenten in de tekst. Prosodie is wellicht minder bekend terrein. Prosodie is allereerst een suprasegmenteel aspect van spraak, en bestaat uit een tamelijk heterogene verzameling van kenmerken zoals pauzes, spreesnelheid, intonatie, accenten en luidheid. Den Ouden betoogt in dit hoofdstuk allereerst dat we inmiddels vrij veel afweten van de prosodische aspecten van spraak op het zinsniveau (klemtonen, intonatiecontouren), maar des te minder van *tekstprosodie*. Aandacht voor dat fenomeen is gerechtvaardigd wanneer blijkt dat de prosodische kenmerken van zinnen niet goed begrepen kunnen worden exclusief op basis van kenmerken van die zinnen. En dat is precies wat Den Ouden laat zien: tekstprosodie is meer dan een optelling van de prosodische kenmerken van zinnen. Om de prosodie van een zin adequaat te begrijpen, moet die zin in context gezien worden, bijvoorbeeld de context zoals die wordt bepaald door de hiërarchische structuur van de tekst. Met andere woorden, prosodie gaat over de zinsgrenzen heen.

Vervolgens maakt Den Ouden een paar methodologische punten. De relatie tussen tekststructuur en prosodie wordt onderzocht aan de hand van natuurlijke teksten; dus niet aan teksten die speciaal voor dit onderzoek in elkaar zijn geknutseld. Bovendien combineert de onderzoeker de

tekstwetenschappelijke methoden van (theoretisch gestuurde) tekstanalyse, corpusonderzoek, en experimenteel onderzoek. Ten slotte worden de onderzoeksdoelstellingen gepresenteerd: de studie beoogt bijdragen te leveren aan de theoretische modellering van menselijke spraakproductie, modellen waarin verantwoord is welke prosodische patronen sprekers hanteren om tekststructurele kenmerken te markeren. De tweede doelstelling van het onderzoek is een praktische: de studie beoogt bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van systemen voor het automatisch genereren van teksten. De wenselijkheid daarvan kan ieder die wel eens een NS-station in Nederland aandoet, en de automatisch gegenereerde dienstberichten beluistert, eenvoudig vaststellen.

In de hoofdstukken 2 en 3 gaat het om het meten van beide variabelen: hoe kan de hiërarchische structuur van teksten betrouwbaar vastgesteld worden?; en hoe kan van de prosodische kenmerken met name de toonhoogte betrouwbaar gemeten worden? Om het tekstanalytische probleem te schetsen bezien we een fragment uit een van de in de studie gebruikte teksten (2).

(2) (...)

1. Maar meneer Bolkenstein, waarom dan niet meteen elke vorm van overheidssteun afschaffen?
2. Weggegooid geld toch?
3. In de VS heeft Oprah Winfrey via een omgekeerde actie helaas hetzelfde effect als Bolkenstein hier.

(...)

Den Ouden bood proefpersonen de tekst waaruit dit fragment afkomstig is, aan als lopende tekst, en liet ze aangeven waar volgens hen alineagrenzen voorkwamen (ibid, 16). Door die oordelen te aggregeren naar

de groep als geheel, kun je een op intuïties gebaseerde hiërarchische structuur aan zo'n tekst toeschrijven. De grens in het fragment tussen segment 2 en 3 wordt bijvoorbeeld door vrijwel alle proefpersonen aangemerkt als alineagrens. Zo'n zware grens betekent dat het derde segment in de overkoepelende hiërarchische structuur van de tekst een hoge positie heeft. Analyseer je vervolgens dezelfde tekst met behulp van een teksttheoretisch gefundeerde analytische methode (RST, of PISA), dan verwacht je dat zo'n intuïtie door die methode kan worden verantwoord.

In *hoofdstuk 2* rapporteert Den Ouden over onderzoek naar die kwestie. Van de intuïtieve oordelen wordt met behulp van Kappas nagegaan welke mate van overeenstemming ze hebben met de resultaten van theoriegestuurde analyses. Uit dat vooronderzoek blijkt dat RST-geïnspireerde analyses op dat punt het beste scores. Zulke analyses worden in het vervolg dan ook gebruikt.

In *hoofdstuk 3* staat centraal de manier waarop de relevante prosodische kenmerken van de (voorgelezen) teksten gemeten moeten worden. Den Ouden laat zien dat, afhankelijk van het theoretisch kader waarbinnen het fenomeen wordt gezien, toonhoogtecontouren gekarakteriseerd kunnen worden in termen van F0-maxima (de piek in het contour), of in termen van de begin- en eindwaarde van de declinatielij. Op basis van de resultaten van beoordelingsstudies waarin fonetici contouren te beoordelen kregen, concludeert Den Ouden dat F0-maxima de meest betrouwbare indicatie leveren van de gerealiseerde contouren.

In de hoofdstukken 4 en 5 van dit proefschrift stelt Den Ouden de relatie tussen prosodie en de overall-hiërarchische structuur van teksten centraal. Zij selecteerde daartoe vier, op de radio uitgezonden nieuws- en commentaarteksten. Van die teksten werd

de hiërarchische structuur vastgesteld volgens de RST-procedure. De teksten werden vervolgens elk voorgelezen door vier ervaren sprekers. De prosodische kenmerken die werden gemeten waren: pauzeertijden tussen segmenten; F0-maxima per segment; en de articulatiesnelheid per segment.

Hoofdstuk 4 is exploratief, en daardoor kleinschalig van aard. De belangrijkste conclusie ervan is dat de hiërarchische structuur van een tekst en de gerealiseerde prosodische kenmerken zijn gerelateerd. Pauzetijden leveren een krachtige indicatie voor de hiërarchische structuur - hoe hoger het tekstdeel in de structuur, hoe langer voorlezers ervoor pauzeren. Een soortgelijk verband vindt Den Ouden voor F0-maxima. Voor spreesnelheidsvariatie wordt het verband echter niet aangetoond.

Hoofdstuk 5 is experimenteel-toetsend van aard. De centrale vragen zijn: hoe worden diverse structurniveaus gereflecteerd in tekstprosodie, en hoe gebeurt datzelfde voor de nucleariteit van tekstdelen, en bepaalde retorische relaties. De belangrijkste resultaten in dit hoofdstuk zijn dat alweer pauzeduur en F0-maxima systematisch samenhangen met de hiërarchische structuur van de teksten. Pauzeertijden tussen causaal gerelateerde segmenten in teksten blijken voorts korter dan die tussen niet-causaal gerelateerde segmenten. Ook heeft deze variabele een effect op spreesnelheid: causaal gerelateerde segmenten worden sneller uitgesproken dan niet-causaal gerelateerde segmenten. Er werden hier geen effecten gevonden op F0-maxima.

Hoofdstuk 6 stelt de prosodische markerings van coherentierelaties aan de orde. Me dunkt dat dit hoofdstuk opgevat kan worden als de lakmoesproef voor de benadering van Den Ouden: kunnen verschillen als causaal vs. non-causaal, en, in geval van causale coherentierelaties, die tussen pragmatisch vs. semantisch prosodisch getraceerd worden?

Deze vragen worden beantwoord in twee experimenten. Om de opzet daarvan te verduidelijken, geef ik van het eerste experiment een voorbeeld van het stimulusmateriaal. Daarin verschijnt een targetzin *Trein en bus worden flink duurder* in twee contexten: een causale context waarin de targetzin voorafgegaan wordt door de redegevende zin *In een persconferentie gaf NS toe dat veel van het materieel vervangen moet worden*; en een non-causale context waarin de targetzin voorafgegaan wordt door de zinnen *De inflatie is voelbaar in de gehele toeristische sector, zowel in vervoer als bedrijf. De hotels verdubbelen bijna de prijzen. Vliegtuigmaatschappijen schroeven de prijzen behoorlijk op*. In deze context maakt de targetzin dus deel uit van een opsomming. Van de targetzin nam Den Ouden de inmiddels bekende maten: F0-maximum, voorafgaande pauze, en articulatiesnelheid. Effecten van type coherentierelatie werden gevonden voor de eerste twee maten: voor causale relaties pauzeren sprekers langer, en ze realiseren in die context een hogere F0 op de targetzin. Sprekers markeren de aard van de coherentierelatie dus met behulp van prosodische middelen.

In een tweede experiment werd op soortgelijke wijze de aard van de causale relatie (pragmatisch vs. semantisch) onderzocht, en ook hier vond Den Ouden effecten: sprekers pauzeren voor de targetzin langer wanneer die een pragmatische relatie onderhoudt met de voorafgaande zin, en ook de F0 is in die gevallen hoger. In het tweede experiment konden die uitkomsten bovendien over items gegeneraliseerd worden.

Hoofdstuk 7 vat de belangrijkste uitkomsten samen. Bovendien discussieert Den Ouden de vraag welke implicaties de resultaten hebben voor de (verdere) ontwikkeling van tekst-naar-spraak-systemen.

Oordeel

Laat ik vooropstellen dat ik dit een erg mooi en elegant onderzoek vind. Tekstwe-

tenschappers, en met name de cognitief-*angehauchten* onder hen, zullen hier veel vinden van hun gading. Als de studie een zaak klip en klaar duidelijk maakt, dan is het wel de psychologische realiteit en relevantie van noties als teksthiërarchie en aard van de coherentierelatie. Taal- en tekstwetenschappers lopen altijd het risico dat de noties en categorieën waarmee ze het object van hun interesse beschrijven en verklaren weliswaar keurig passen binnen hun theoretische bolwerken, maar daarbuiten, bijvoorbeeld in de empirie, betrekkelijk weinig validiteit hebben. Dat de notie tekststructuur, zowel op het meso- als op het macrotekstniveau, veel meer is dan een analytisch artefact, is al uit eerdere studies gebleken, maar Den Oudens proefschrift levert voor die stelling krachtige additionele evidentie. Het is toch opmerkelijk dat zo'n subtiel onderscheid als dat tussen pragmatische versus semantische coherentierelatie niet alleen in de geschriften der tekstwetenschappers betekenis heeft, maar ook voor sprekers van vlees en bloed. Ik kan me in elk geval goed voorstellen dat de resultaten – bijvoorbeeld die in hoofdstuk 6 gerapporteerd worden – de onderzoeker destijds met een groot gevoel van welbevinden vervuld zullen hebben.

Is er dan niets op de studie aan te merken? Welzeker, en dat hoort er nu eenmaal bij. De procedure voor het converteren van tekstanalytische gegevens naar onderzoeksvariabele (hoofdstukken 4 en 5), om maar eens een punt te noemen, is op bepaalde punten soms wat ondoorzichtig. Mijn voorname bezwaar echter betreft de theoretische status van het onderzoek. Op diverse plaatsen in het proefschrift geeft Den Ouden aan haar onderzoek te beschouwen als een bijdrage aan de theoretische modellering van menselijke *tekstproductieprocessen* (p. 7 bijvoorbeeld). Op het data-analytische niveau komt dat onder meer tot uiting in hoofdstuk 5, waarin Den Ouden de resultaten van haar pauzeanalyses plaatst in het ka-

der van die van mij (in J. Schilperoord 1996, *Its about time; temporal aspects of cognitive processes in text production*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi). Wij vinden beiden een nette correlatie tussen pauzeerduur en plaats van het segment in de structurele hiërarchie: hoe hoger het segment, hoe langer de pauze die eraan voorafgaat.

Zo'n vergelijk snijdt hout wanneer de twee centrale variabelen pauzeertijden en tekststructuur empirisch gezien dezelfde structuur hebben. Wat de tweede variabele betreft heb ik daar geen problemen mee, maar met de eerste des te meer. Een *productiepauze* is voor alles een onwillekeurige response van de tekstproducent op een moment waarop de lopende productie om wat voor reden dan ook stopt. Wanneer Den Ouden in de discussiesectie van hoofdstuk 5 dus rept over zaken als "(...) systematically varying pause duration (...)"; en "(...) this variation (...) may facilitate the listeners task of processing the segmentation and the hierarchical levels of a text", en dat we derhalve prosodische aspecten kunnen duiden als "(...) signals that enable the listener to more easily distinguish main transitions" from incidental transitions (p. 94), dan vraag ik me af of we het nog wel over hetzelfde fenomeen hebben. Van ware productiepauzes kan de lengte *niet systematisch* gevarieerd worden, en ook een *communicatieve* functie kan men er niet zo 1,2,3 aan toekennen. Zeker, Den Oudens opzet is het nu juist geweest om de planningcomponent

uit haar productieprocessen te slopen (vandaar de voorleestaak), maar de vraag doet zich voor wat dat dan voor gevolgen heeft voor de taak die zij haar proefpersonen heeft gegeven. Als de planfunctie uit die taak is geëlimineerd (en nogmaals, dat kan op zeer goede gronden zijn gedaan), waar komen dan haar pauzes vandaan? Me dunkt dat je een punt kunt maken voor het idee dat die pauzes allereerst een reflectie zijn van het *begrip* dat haar voorlezers van de voor te lezen teksten verworven hebben, en dat Den Oudens voorleestaak daarom eerder past binnen een tekstverwerkings- dan een tekstproductiemodel. Haar voorlezers zijn, in tegenstelling tot tekstproducenten, in *full control* over de taak, en dat biedt ze de mogelijkheid pauzes (bewust ?) in te lassen en de lengte ervan te variëren om op die wijze hun begrip van de tekst transparant te maken voor een luisteraar.

Wat de kritiek betreft laat ik het hierbij. De retorische conventie aangaande het genre bespreking schrijft nu een positieve slotmanoeuvre voor. Ik volg die conventie hier uit volle overtuiging: proficiat! Den Oudens onderzoek biedt een even fraai als instructief voorbeeld van wat sterk interdisciplinair georiënteerd tekstwetenschappelijk onderzoek vermag.

Joost Schilperoord

Signaleringen

Jansen, C., Steehouder, M. en Gijsen, M. (red., 2004). *Professioneel communiceren*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff. ISBN 9068905619. Prijs € 47,50. (681 pp.)

Deel 1: Brieven, Deel 2: Digitale documenten en websites, Deel 3: Gesprekken, Deel 4: Grammatica, Deel 5: Instructieve teksten, Deel 6: Journalistiek schrijven, Deel 7: Leestekens (...). Dit is de ordening waar de redactie van *Professioneel communiceren* voor gekozen heeft. Wat is precies de gedachte achter deze op het eerste gezicht onlogische indeling? Het alfabet! En dat is functioneel. De alfabetische volgorde waarin de onderwerpen in *Professioneel communiceren* worden behandeld, sluit namelijk aan bij de functie die het boek heeft. Het is een naslagwerk op het gebied van mondelinge en schriftelijke communicatie dat zowel binnen organisaties als in het onderwijs zijn diensten kan bewijzen.

Professioneel communiceren onderscheidt zich inhoudelijk en qua structuur van praktische leerboeken als *Leren communiceren* van M. Steehouder e.a. en *Zakelijke communicatie* van D. Janssen (red.) die eerder bij Wolters-Noordhoff uitkwamen. Deze studieboeken zijn in eerste instantie gericht op het onderwijs. Na algemene inzichten in communicatie wordt een beperkter aantal genres uitgebreider uitgewerkt. De taal- en communicatiegids *Professioneel communiceren* omvat daarentegen een bijna onuitputtelijk overzicht van alle mondelinge en schriftelijke communicatietaken waar een medewerker

van een organisatie voor kan komen te staan. Van het schrijven van e-mails tot het houden van een verkooppresentatie. De invalshoek is meer probleemoplossend van aard. Dit maakt het boek geschikt voor medewerkers die een taak of studenten die een opdracht moeten uitvoeren en daarvoor behoefte hebben aan een beknopte leidraad, omdat zij al enige basiskennis hebben op het gebied van mondelinge en schriftelijke communicatie.

De lijvige taalbeheersingsgids behandelt een breed scala aan onderwerpen. Het boek begint met een inleiding waarin een aantal communicatiemodellen en de eisen aan effectieve en efficiënte communicatie worden besproken. De vijftien delen die hierop in alfabetische volgorde volgen, behandelen specifieke communicatietaken. Zo zijn een aantal delen gegroepeerd rond het schrijven van zakelijke teksten: brieven, digitale documenten en websites, instructieve teksten, journalistieke teksten, nota's, rapporten en verslagen en organisatie-documenten. Daarnaast bespreekt *Professioneel communiceren* een aantal genres waarbij zowel mondelinge als schriftelijke taken een rol spelen: een deel gaat over toespraken, presentaties en speeches, en een deel over vergaderingen waarin ook bijvoorbeeld het notuleren van de vergadering is opgenomen. Ook staat in een bepaald deel de mondelinge taalvaardigheid in het voeren van gesprekken centraal, variërend van conflictoplossingsgesprekken tot journalistieke interviews. Tot slot bevat het boek ook delen waar communicatietaken meer algemeen worden besproken. Zo besteedt het naslagwerk aandacht aan correct taalgebruik in de delen Grammatica, Leestekens en Spelling. Daarnaast is een deel gewijd aan structureren en formuleren en worden in twee afzonderlijke delen de onderdelen van een zakelijke publicatie, respectievelijk de visualisering van informatie besproken.

De genoemde delen zijn opgesplitst in meestal ook weer alfabetisch geordende modules, waarin steeds één specifiek com-

Signaleringen

municatieproduct of één specifieke activiteit centraal staat. Zo worden in het deel Organisatiedocumenten onder andere de bedrijfsbrochure, de corporate advertentie, het jaarverslag, het persbericht en het strategisch communicatieplan behandeld. En worden bijvoorbeeld in het deel Structureren en formuleren in verschillende modules onder andere boeiend schrijven, instructief schrijven en overtuigend schrijven behandeld.

De redactie heeft de 22 communicatiespecialisten die een bijdrage leverden aan het boek strak geregisseerd. Over het algemeen worden de genremodules redelijk uniform uitgewerkt. Eerst wordt het genre gekarakteriseerd en het doel en de doelgroep(en) benoemd. Vervolgens gaat de auteur in op de inhoud en structuur van de tekst en geeft deze presentatieadviezen voor de overdracht van de boodschap. Daarna worden mogelijke valkuilen besproken die een goede communicatie in de weg kunnen staan. Vervolgens wordt een voorbeeld gepresenteerd dat de besproken stof illustreert. Aan het eind van elk onderdeel volgen verwijzingen binnen de tekst naar andere modules waar relevante informatie te vinden is over het onderwerp. Tot slot wordt veelal verwezen naar relevante aanvullende bronnen, voor als de lezer meer over het onderwerp wil weten.

Opvallend is dat de lezer in de onderdelen waarin hij voorbereid wordt op het uitvoeren van communicatieve taken over het algemeen in de gebiedende wijs en soms in de u-vorm wordt aangesproken en de instructies veelal in de vorm van een opsomming zijn opgenomen. Dit past bij het toepassingsgerichte karakter van dit boek.

Wat is nu de kracht van het boek? Deze ligt met name in de grote hoeveelheid genres die met voldoende diepgang worden behandeld om met enige basiskennis de instructies te kunnen opvolgen en hiermee bijvoorbeeld een effectieve speech of beleidsnota te kunnen schrijven. Minder van belang acht ik echter de delen over correct-

heid, omdat deze in verhouding vrij summier zijn uitgewerkt en daarvoor al belangrijke andere naslagwerken als de *Schrijfwijzer* van J. Renkema en de *Woordenlijst Nederlandse taal* op de markt zijn.

Zo onlogisch als de ordening op het eerste gezicht lijkt – maar dan ook alleen op het eerste gezicht – zo systematisch blijkt de uitwerking van de verschillende onderdelen. *Professioneel communiceren* is een bruikbaar naslagwerk voor de beroepspraktijk en het onderwijs, vooral waar het de instructies voor verschillende genres betreft.

Everdien Rietstap

Waveren, Michelle van (2004). *Interviewen. Onthullend en respectvol.* Bussum: Coutinho. ISBN 9062834469. Prijs: € 24,00 (224 pp.)

Het onthullend interview is ‘in’, of althans, ‘onthullen’ is in. De aandachtsboog van kijkers, lezers en luisteraars is kort en de concurrentie tussen verschillende media is groot. Het is dus van belang om de ‘nieuwsconsument’ er met zijn of haar aandacht bij te houden. En dat kan door te zorgen dat we “iets nieuws horen, iets wat we nog niet wisten maar misschien al wel vermoedden”. Door iets te onthullen dus. Dit doel wordt bovendien pregnanter nu meer en meer mensen die in de media-aandacht staan een mediatraining achter de rug hebben waarin hen onder andere geleerd wordt vooral een positief beeld neer te zetten. Waardoor de drang van de media weer toeneemt om door dat imago heen te prikken en iets nieuws te onthullen.

Wellicht naar aanleiding van deze ontwikkelingen schreef Michelle van Waveren, opgeleid als taalbeheerser aan de Universiteit van Amsterdam, een boek over het journalistieke onthullende interview. Hoe kun je informatie onthullen op een respectvolle manier, zonder terug te vallen op doordrammen of klemzetten?

Daarmee lijken op het eerste gezicht

veel soorten interviews te worden uitgesloten. Zoals de auteur echter zelf ook in het voorwoord aangeeft, is dit niet het geval. Want waarom zou je iemand interviewen als je geen enkel nieuw feit te weten wilt komen, en dus niets wilt onthullen? Voor allerlei soorten interviews, van nieuwsinterview tot portretterend interview, kunnen technieken voor het onthullen van informatie dus handig en bruikbaar zijn.

Het boek is onder andere gebaseerd op literatuuronderzoek, workshops van de auteur, en op gesprekken met een tiental ervaren interviewers en geïnterviewden, zoals Paul Witteman, Ciska Dresselhuys en Wouter Bos. Die gesprekken zijn deels met volledige verslagen opgenomen. De stof is bedoeld voor hbo- en wo-studenten in bijvoorbeeld journalistiek of communicatie die zelf willen interviewen of meer van vraaggesprekken willen begrijpen. Van Waveren focust op de relationele kanten van het journalistiek interview en wil een aanvulling zijn op boeken die de meer technische kant van het interviewen (opbouw van het interview, soorten vragen, uitwerken van het interview tot een verslag) aan de orde stellen.

In hoofdstuk 1 worden beleefdheidstheorie en face geïntroduceerd. Het optimum voor onthullingen ligt daar waar de sociale afstand en het statusverschil tussen de gesprekspartners het kleinst zijn. Dit is dus de situatie die bereikt moet worden, bijvoorbeeld door middel van zelfonthulling of door non-verbale middelen (waaronder een goede gespreksvoorbereiding). Hoofdstuk 2 en 3 gaan over interviewen in het algemeen: de verschillen tussen interviews voor tv, radio en geschreven pers worden uiteengezet – zowel voor interviewer als geïnterviewde. Ook worden verschillende interviewstijlen besproken, van non-directief tot ‘hard directief’. De finesses van het onthullend en respectvol interviewen beginnen pas bij hoofdstuk 4, waar de verschillende technieken voor het onthullend interview aan bod

komen. Afhankelijk van de sociale afstand en de statusverschillen en het soort interview (staat de zaak of staat de persoon centraal?) wordt een neutrale, empatische of een confronterende stijl aanbevolen. In hoofdstuk 5 worden vervolgens onthullende technieken aangereikt en wordt de opbouw van het interview (fuikopbouw, tunnelopbouw, enz.) besproken, mede in relatie met het gekozen medium. Hoofdstuk 6 gaat over de eisen aan vragen, en over evaluatie- en doorvraagtechnieken. In hoofdstuk 7 wordt het hele interviewproces van begin tot eind chronologisch behandeld: van onderwerpkeuze en het researchen voor het interview tot de manieren om de geïnterviewde over te halen, het voorbereiden van het gesprek en de nazorg.

Het boek leest plezierig, ook door de vele praktijkvoorbeelden en de quotes uit boeken over interviewen of uit de gehouden interviews. Het biedt in veel opzichten een zinnige aanvulling op, bijvoorbeeld, het hoofdstuk ‘Interview’ uit het *Basisboek Journalistiek* van Kussendrager en Van der Lugt (Wolters-Noordhoff, 2002). Er zijn oefeningen bij elk hoofdstuk opgenomen die soms een leuke praktijkoefening bieden, maar vaak vooral een hulp zijn bij het samenvatten van de stof. Uitwerkingen zijn via de website van de uitgever te downloaden. Jammer is wel dat de focus op het relationele aspect van het interview niet consequent is doorgevoerd: de auteur ontkomt niet aan aandacht voor technische aspecten van het interview in aanvulling op de relationele. Zo staan er in hoofdstuk 6 een aantal bladzijden met wel heel algemene eisen aan goede interviewvragen (eenduidig, actieve vorm, woordkeus afgestemd op ontvanger), en sluit dat hoofdstuk af met een beschouwing over de voor- en nadelen van het opnemen van het interview versus het maken van aantekeningen. Allerlei techniek van en rondom het interview is dus toch ook in het boek beland, maar op een weinig geordende manier.

Bregje Holleman

Uit de tijdschriften

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 5, nr. 4.

In dit laatste nummer van de jaargang van 2004 staan drie artikelen. Het eerste is van Jan-Arjen Mondria, die nagaat hoe de wijze van toetsen van hun vocabulairekennis ertoe kan bijdragen dat leerlingen beter voor de toets gaan leren. Hij bespreekt verschillende toetsvormen, variërend van toetsen die de leerlingen doen inzien hoe weinig vocabulairekennis ze eigenlijk bezitten tot toetsen die juist de vooruitgang van de leerlingen tot uitdrukking brengen. Liesbeth Caron beschrijft in het tweede artikel de resultaten van een onderzoek naar gezamenlijk ('duo-') lesgeven door taal- en vakdocenten waarin werd nagegaan hoe de duo-lessen werden ingericht en op welke wijze de taal- en de vakinhoud werden geïntegreerd. Erik van Schooten, Ruben Fukkink en Kees de Gloppe doen in het derde artikel verslag van een kwantitatieve (meta-)analyse van onderzoek naar de effecten van door de computer ondersteund schrijfonderwijs. De resultaten laten volgens de auteurs zien dat de onderzochte onderwijsprogramma's gemiddeld genomen een middelmatig groot effect hebben en daarom veelbelovend kunnen worden genoemd.

Moer, (2004), nrs. 3 en 4.

Annet Weterings schrijft in nummer 3 van de afgelopen jaargang over haar onderzoek naar de bekendheid en het gebruik van kinderliedjes, kinderversjes en kinderboekjes in speelzalen en dagverblijven voor peuters in Tilburg. De speelzalen bleken zich meer

aan de diverse kinderkunstuitingen gelegen te laten liggen dan de dagverblijven. Nard Loonen interviewt Tom Voermans, die met de basis cursus grammatica die hij in zijn afstudeerscriptie aan de hogeschool van Arnhem en Nijmegen – onder supervisie van Loonen – heeft ontwikkeld een eind heeft te hebben gemaakt aan de wildgroei aan grammaticaonderwijsmateriaal in de bestaande secties Nederlands en daarvoor uit handen van minister Van der Hoeven de Trouw-Talentprijs 2003 heeft ontvangen. Hanny Vermaas geeft in een artikel over taalverandering een overzicht waarin zij taalveranderingen op taalniveau, taalveranderingen op het niveau van formaliteit en taalveranderingen op het niveau van één- of meertaligheid onderscheidt. Ina de Weert recenseert *Neerlandistiek de grenzen voorbij II* onder redactie van A.J. Gelderblom en anderen.

Nummer 4 is de laatste aflevering van *Moer*. Het blad is opgeheven, doordat de Vereniging voor het Onderwijs in het Nederlands (VON) na 36 jaar is opgeheven. Dat is, blijkt in het eerste artikel van Hans Wegman, langer dan in 1969, toen *Moer* – 'Magazijn voor VON-teksten' – werd opgericht, werd gedacht. Piet-Hein de Ven vraagt zich in het volgende artikel af waarom de VON moest worden opgeheven en of taal werkelijk alleen nog maar communicatie is en helemaal geen cultuur meer. Hans Wegman komt in een tweede artikel terzake en bekijkt een aantal onderwerpen rond het 'competen-

tieleren' (de 'quick scan' en het 'schooltje'). Maike Arts (leraar in opleiding) doet verslag van haar ervaringen op de achttiende conferentie 'Het schoolvak Nederlands' die ditmaal in Antwerpen gehouden werd. Teun Meestringa en Monic Breed gaan na of de Common European Framework Taalportfolio's die zijn ontworpen voor het onderwijs in moderne vreemde talen en Nederlands als tweede taal ook geschikt zijn voor het onderwijs in het Nederlands als moedertaal. Hanny Vermaas geeft een overzicht van de aanspreekvormen in het Nederlands van 1200 tot het begin van de twintigste eeuw. Solidariteit blijkt meer nadruk te hebben gekregen dan status. Hans Wegman geeft in een derde artikel een aantal praktische voorbeelden van voortgangstoetsen die volgens hem bruikbaar zijn op een lerarenopleiding. Achterin deze aflevering is de afscheidsbrief van het bestuur van de VON afgedrukt.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 9, nr. 4.

Nina Versteeg, Ted Sanders en Frank Wijnen gaan in het eerste artikel van dit nummer na of linguïstische kennis en kennis van de wereld zelfstandig of in wederzijdse interactie een rol spelen bij het verwerken van zinnen en grotere tekstgehelen. Vooralsnog leidde het onderzoek vooral tot optimistische conclusies over de gevolgde methode, waarin onder meer de complexiteit van de te verwerken zinnen en teksten werd 'gekruist' met de mate van voorkennis (kennis van de wereld). Egbert Fortuin betoogt dat de elementen die een rol spelen in de verklaring van de sterke correlatie tussen het optreden van een subject en een modaal partikel in een imperatieve zin allemaal kunnen worden teruggevoerd op semantisch-pragmatische factoren. Marijke van der Wal bespreekt *Waar gaat het Nederlands naartoe?* onder redactie van Jan Stroop en *Verandering en verloedering* van Hans Bennis, Leonie Cornips en Marc van Oostendorp.

Onze Taal, jrg. 73, nrs. 11 en 12.

Een deel van nummer 11 is gewijd aan de Nederlandse Taalunie. Berthold van Maris geeft een overzicht van de activiteiten van de Taalunie, Marc van Oostendorp interviewt de eind 2004 aangetreden algemeen secretaris Linde van den Bosch, Arjan van Veelen gaat in op de recente toetreding van Suriname en Peter Hoefnagels belicht enkele historische hoogtepunten uit de geschiedenis van de Taalunie. Piet Creten gaat na of het echt zo moeilijk is gebleken om de regels voor de tussen-*n* te volgen als bij de invoering van de nieuwe spelling in 1995 door iedereen behalve degenen die de nieuwe spelling invoerden werd gevreesd. De vrees is bewaarheid geworden. De redactie laat vervolgens vier taaldeskundigen – Felix van de Laar, Wouter van Oorschot, Jan Renkema en Rik Schutz – aan het woord over mogelijke aanpassingen. Bas Andeweg en Jaap de Jong inventariseren de klassieke en moderne af- (in plaats van aan-)raders voor openingen van speeches. Marc van Oostendorp rapporteert over het promotieonderzoek van Marjo van Koppen en Jeroen van Cranenbroeck over de zinsbouw van Nederlandse dialecten.

In nummer 12 doen Jo Verhoeven, Guy de Pauw en Hanneke Kloots verslag van onderzoek naar de spreeknelheid van Nederlanders en Vlamingen, mannen en vrouwen en ouderen en jongeren. De uitslagen geven de auteurs aanleiding voor het stellen van zoveel vragen naar het hoe en waarom dat er een hele jaargang van *Onze Taal* voor nodig zou zijn om ze te beantwoorden. Jan Erik Grezel heeft een gesprek met Ted Sanders, hoogleraar Taalbeheersing van het Nederlands in Utrecht, over de relatie tussen de theoretische en de praktische resultaten van het taalbeheersingsonderzoek. Mirjam Ernestus en Harald Baayen constateren dat de kofschipregel beter kan worden afgeschaft: zelfs hoogopgeleide mensen passen de kofschipregel niet, of (onbewust) zelfs omge-

keerd, toe (*krabte* in plaats van *krabde*, *pochde* in plaats van *pochte*) en dat is niet zo vreemd, want, zo wees het door de auteurs uitgevoerde onderzoek uit, de regel strookt niet met het taalgevoel.

Tekst[blad], jrg. 10, nr. 4.

De laatste aflevering van de tiende jaargang van dit tijdschrift opent met een column van Felix van de Laar en Judith Mulder, die een feestrede houden ter gelegenheid van 10 jaar *Tekst[blad]*. Daarna wordt er overgegaan tot de orde van de dag en komen 'Tekstzaken' aan de orde die met name te maken hebben met geld (verdienen en besparen). Naar aanleiding van de prijsvraag *Tekst & Emotie* betoogt jurylid Erik van der Spek mede namens de andere juryleden Betty Mellaerts en Jan Renkema dat er nodig onderzoek moet worden gedaan naar de relatie tussen emoties en zakelijke teksten. Liesbeth Rentinck maakt hier maar vast een begin mee en gaat na wat het gebruik van ironie kan bijdragen aan het verzachten van de gevoelens (emoties) van de lezer van een brief. De rubriek van Margreet Onrust is voor de gelegenheid ook aan de emoties gewijd. Ze laat zien dat het voor het welslagen van de ironische overdracht van emoties noodzakelijk is dat beide partijen de regels kennen van het taalspel dat ze spelen; anders wordt de producent misschien ten onrechte serieus genomen – met alle gevolgen van dien. Ook Els van der Pool doet een beetje mee. Zij gaat in op de rol van techniek, gedrag en emotie in zakelijke contexten. Gerda Nater sluit de emotionele reeks af met een artikel over de geschiedenis van en de hedendaagse stand van zaken in de rouwbranche (rouwbrieven, rouwadvertenties, bidprentjes en rouwtoespraken). Daphne Doemges-Engelen interviewt taalbeheerser en speechschrijfadviser Rudolf Geel die 'scoren bij het publiek' het allerbelangrijkste vindt over zijn boek *Speech! Speech!* Wim Blokzijl beziet de schrijfsels van in-

ternettend Nederland op de zogenoemde *weblogs*. Edwin Lucas en Marcel Uljee interviewen Kohn Leenaarts over een bericht dat deze NOS-redacteur heeft gemaakt voor het NOS-journaal van 10 september 2003 over de bijeenkomst van de top van de Wereld Handels Organisatie. Sylvain Diel-tjens en Priscilla Heynderickx tonen aan dat in de (Belgische) sportverslaggeving uit citeerdrang geregeld een loopje wordt genomen met de waarheid en, vandaar, met de grondbeginselen van de journalistiek. Jacinta Knol en Leo Lentz zijn benieuwd hoe de makers van *gemeentewebsites* de gebruikers weer terugbegeleiden naar de beginpagina van de *site* nadat zij diep in het geheel zijn doorgedrongen. Het bleek de meeste gebruikers niet te zijn opgevallen dat er van enige begeleiding sprake was. Felix van de Laar beschrijft nog eens de verschillende standpunten in de discussie over de veronderstelde taalverloeding. Zelf neemt hij niet echt een standpunt in. Dat doet hij pas in het volgende artikel, ook van zijn hand, waar het over de spellingkwes-tie gaat. William van der Moolen doet verslag van de Week van de Technische Commu-nicatie. Joyce Couwenberg en Jaap de Jong gaan na, niet hoe je de aandacht van een le-zer vasthoudt, maar hoe je die verliest – per ongeluk dan wel. Femke Simonis bespreekt *Zakelijk communiceren (Excellence in business communication)* van Courtland, Bovée en Thill. Geert Jacobs bespreekt *Mediahypes en moderne sagen* onder redactie van Peter Bur-ger en Willem Koetsenruijter.

Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, jrg. 32, nr. 4.

Nummer 4 van dit tijdschrift is een the-manummer over 'risicocommunicatie' onder redactie van Jan Gutteling en Frank Huysmans, die ook een inleiding hebben geschreven. De reeks thematische artikelen opent met een bijdrage van Irene van der Geest, die de ontwikkeling van risicocom-

municatie bij de overheid belicht. Ulrike Maris en Keith Roe doen verslag van onderzoek naar de risicocommunicatie rond de voedselveiligheid in de Europese kranten. Frank Huysmans en Anja Steenbekkers zijn nagegaan hoe bezorgd de Europese burgers zijn over de diverse natuurlijke en industriële risico's en in welke mate ze over die risico's geïnformeerd worden. Wieteke Beerepoot, Rachel Levi, Karen Scheurs, Kim Verschueren, Margôt Kutttschreuter en Jan Gutteling hebben onderzocht hoe de burgers uit Enschede denken over, en zich bedienen van, de 'digitale risicokaart' die de gemeente Enschede hun naar aanleiding van de vuurwerkramp in 2000 heeft uitgeleend. Enny Das en Bob Fennis toetsten de hypothese dat het verschaffen van risico-informatie zonder aanbeveling voor een bepaalde gedragwijze er toe leidt dat mensen het risico niet serieus nemen. Als *casus* dienden de waarschuwingen op sigarettenverpakkingen. De hypothese werd niet gefalsificeerd. Jaap Willems, Betteke van Ruler en Neil van der Veer gingen voor de beroepsgroep van de biologen na in hoeverre het gebrek aan aandacht voor biologische onderwerpen in de media te maken heeft

met een door de biologen zelf opgeworpen barrière tussen hen en de journalisten van de media die aan deze onderwerpen aandacht zouden moeten schenken. Het blijkt wel mee te vallen; ook de journalisten gaan niet vrijuit.

Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen, (2004) nr. 72.

In dit tweede nummer van 2004 staan bijdragen van Anke Herder over schrijvend leren en de grafische representatie van kennisstructuren, Folkert Kuiken en Ineke Vedder over de relatie tussen cognitieve taakcomplexiteit en linguïstische *performance* bij het schrijven in de eerste en de tweede taal, Jan Berenst en Nynke Borst over het spreken en schrijven van kinderen, Atie Blok-Boas en Elisabetta Materassi over recursiviteit en taakgerichtheid in het leren van een tweede taal in het schrijfvaardigheidsonderwijs, Jacqueline van Kruiningen over het communicatieve-vaardighedenproject en de universitaire onderwijsvernieuwing, Frank Jansen over elektronisch schrijven en Rian Aarts en Peter Broeder over een taalportfolio voor docenten in het basisonderwijs.

Nieuws uit het vakgebied

Promoties

Op 15 december 2004 heeft drs. Anja Arts aan de Universiteit van Tilburg haar dissertatie *Overspecification in instructive texts* verdedigd. Promotoren waren prof. dr. A.A. Maes, prof. dr. L.G.M. Noordman en prof. dr. C.J.M. Jansen.

Op 20 december 2004 is drs. Hanny den Ouden aan dezelfde universiteit gepromoveerd op het proefschrift *Prosodic realizations of text structure*. Promotor was prof. dr. L.G.M. Noordman, copromotor dr. J.M.B. Terken.

Op 17 maart 2005 is drs. Erik van Schooten aan de Rijksuniversiteit Groningen gepromoveerd op het proefschrift *Literary response and attitude toward reading fiction*. Promotor was prof. dr. C.M. de Glopper.

Aanstellingen

In de leerstoelgroep Communicatiekunde aan de Rijksuniversiteit Groningen zijn Markus Egg als universitair hoofddocent en John Hoeks als universitair docent benoemd. Arrie van Berkel heeft de leerstoelgroep verlaten in verband met pensionering.

Bij de Groningse afdeling Taalbeheersing is sinds oktober 2004 drs. M.I. Deunk als oio werkzaam. Met steun van NWO voert zij een longitudinaal onderzoek uit naar de ontwikkeling van het taalgebruik van peuters in de peuterspeelzaal, waarbij aspecten die hun cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling betreffen centraal staan. Het onderzoek staat onder leiding van prof. dr. C.M. de Glopper en dr. J. Berenst.

Subsidietoekenningen NWO

In de open competitie voor programmatisch onderzoek voor 2004 zijn drie taalbeheersingsprogramma's met een subsidie gehonoreerd. Van de subsidie (max. € 500.000) kunnen postdocs en/of oio's worden aangesteld of aanvragers worden vrijgesteld. De gehonoreerde aanvragen zijn *Strategic manoeuvring in argumentative confrontations: Norms and criteria, manifestations and effects* van Peter Houtlosser en Frans van Eemeren (Universiteit van Amsterdam), *The quality of pragmatic arguments* van Hans Hoeken en Peter Jan Schellens (Radboud Universiteit Nijmegen) en *Evaluation of municipal websites: Development and validation of expert-focused and user-focused evaluation methods* van Menno de Jong en Leo Lentz (Universiteit Utrecht).

Afscheidscollege

Op 28 januari heeft professor Leo Noordman afscheid genomen als hoogleraar Tekstwetenschap aan de Universiteit van Tilburg. Voorafgaand aan zijn afscheidscollege is door een aantal (oud-)collega's een symposium voor Noordman georganiseerd, waarvan de bijdragen door Joost Schilperoord en Carel van Wijk verzameld zijn in een bundel met de titel *Terugkijken en vooruitblikken – op Leo Noordmans paden door de tekstwetenschap*.

Oraties

Op 19 november 2004 heeft prof. dr. Ted Sanders het ambt van gewoon hoogleraar in de Taalbeheersing van het Nederlands aan de Universiteit Utrecht aanvaard met een oratie onder de titel "Tekst doordenken: Taalbeheersing als de studie van taalgebruik en tekstkwaliteit".

Prof. dr. Hans Hoeken heeft op 25 februari de inaugurele rede "Overtuigende taal" gehouden bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar Bedrijfscommunicatie, inzonderheid het ontwerp van gedragsturende teksten, met speciale aandacht voor cultuur-

verschillen aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen.

VIOT-congres

Van 7 tot 9 december 2005 vindt aan de Radboud Universiteit Nijmegen het tiende V10T-congres plaats. De organisatie van het congres is in handen van de afdeling Bedrijfscommunicatie Letteren, de afdeling Nederlandse Taal en Cultuur en de Vereniging Interuniversitair Overleg Taalbeheersing. Meer informatie is te vinden op de website van de conferentie, www.let.ru.nl/viot2005. Hier vinden degenen die aan het congres willen deelnemen ook een formulier waarin zij een abstract (300 à 400 woorden: thema, context, methode en conclusies), korte samenvatting (max. 70 woorden) en contactinformatie kunnen opgeven. De V10T 2005-congrescommissie bestaat uit Berna Hendriks, Hans Hoeken, Jos Hornikx, Lettica Hustinx, Carel Jansen, Margot van Mulken en Peter Jan Schellens. Het e-mailadres van de congrescommissie is viot2005@let.ru.nl.

Onderzoeksmasters

Aan verschillende universiteiten kan sinds kort (of binnenkort) een Engelstalige onderzoeksmaster op – geheel of ten dele – het gebied van de taalbeheersing worden gevolgd.

Aan de Universiteit van Amsterdam wordt de *research master* “Rhetoric, Argumentation, and Philosophy (RAP)” aangeboden. In dit 2-jarige Engelstalige pro-

gramma staat de descriptieve en normatieve studie van communicatie en argumentatie centraal. Toelating vindt plaats op basis van sollicitatie. Minimale eisen zijn een relevante bacheloropleiding met een gemiddeld cijfer van een 7.5. Voor meer informatie zie de website: <http://www.hum.uva.nl/gs>, doorklikken op ‘Programmes Graduate School for Humanities 2005–2006’.

Aan de Vrije Universiteit Amsterdam is het onderzoeksmasteronderwijs in de taalbeheersing geïncorporeerd in het 2-jarige MPhil-programma “Linguistics”, een Engelstalig programma op het gebied van taalsysteem en taalgebruik. Toelating geschiedt op basis van sollicitaties, doorgaans op basis van een bachelordiploma op het terrein van taalsysteem en/of taalgebruik, communicatiewetenschap of psychologie. Voor meer informatie zie de website: <http://www.let.vu.nl/master/linguistics>.

Voor Nijmegen en Tilburg is recentelijk de gecombineerde onderzoeksmaster “Language and Communication” goedgekeurd, die op 1 september 2005 van start zal gaan. Doel is de studie van taal vanuit communicatief standpunt. Studenten kunnen nog tot 1 juli inschrijven. Voorwaarden: een relevante bacheloropleiding, gemiddeld cijfer minimaal een 7.5 en minimaal een 8 voor de bachelorscriptie. Contactpersonen: Helen de Hoop (Radboud Universiteit Nijmegen) en Emiel Kraemer (Universiteit van Tilburg).

Nieuws uit het vakgebied

FRANS H. VAN EEMEREN,
PETER HOUTLOSSER &
A. FRANCISCA SNOECK
HENKEMANS
UNIVERSITEIT VAN
AMSTERDAM

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

1. Inleiding

In de afgelopen jaren hebben wij met enige regelmaat gerapporteerd over de voortgang van de werkzaamheden in het onderzoeksproject 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands', door ons ook wel aangeduid als het *indicatorenproject* (Van Eemeren, Houtlosser en Snoeck Henkemans 2000, Houtlosser 1997, 2002, Snoeck Henkemans 2001, 2003a, 2003b).¹ Nu het project binnen niet al te lange tijd wordt afgesloten met de publicatie van de monografie *Argumentatieve indicatoren in het Nederlands*, willen wij in dit artikel in kort bestek de theoretische en methodologische uitgangspunten van het project uiteenzetten en aan de hand van enkele exemplarische analyses laten zien hoe we te werk zijn gegaan.²

Samenvatting

In dit artikel worden in kort bestek de theoretische en methodologische uitgangspunten van het onderzoeksproject 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands' uiteengezet. Aan de hand van enkele exemplarische analyses wordt getoond op welke manier we bij de uitvoering van het project te werk zijn gegaan.

2. Doel en methodologie van het indicatorenproject

In het indicatorenproject stond de vraag centraal welke verbale middelen er in het Nederlands worden gebruikt om de verschillende zetten aan te duiden die een functie kunnen vervullen in een argumentatief betoog of een argumentatieve discussie. Het onderzoek had ten doel deze woorden en uitdrukkingen te identificeren, ze te classificeren aan de hand van de argumentatieve functie die ze in een betoog of een discussie kunnen hebben en vast te stellen onder welke voorwaarden ze die functie kunnen vervullen. Het theoretische uitgangspunt bij dit onderzoek was het pragma-dialectische ideaalmodel van een kritische discussie. Dit ideaalmodel vormt om twee redenen ook een goed uitgangspunt voor de beschrijving van argumentatieve indicatoren. Ten eerste verschaft het model een specificatie van alle taalhandelingen die een functie kunnen vervullen in de verschillende stadia van het

op kritische wijze oplossen van een verschil van mening, zodat naast de indicatoren die een standpunt of argumentatie aanduiden, zoals ‘dus’ en ‘want’, ook indicatoren van andere zetten die in het oplossingsproces een rol spelen in het onderzoek kunnen worden betrokken. Welke verbale indicatoren geven bijvoorbeeld aan dat een discussiant de bewijslast aanvaardt voor zijn standpunt (of daar juist onderuit probeert te komen)? Welke indicatoren houden verband met de uitgangspunten van het betoog? En welke indicatoren verwijzen naar het resultaat van de discussie? Ten tweede verschaft het model de mogelijkheid om de verschillende soorten indicatoren op een functionele manier te classificeren, doordat de functie van de verschillende argumentatieve zetten verbonden is met de verschillende fasen in het oplossingsproces.

Ervan uitgaand dat argumentatieve teksten en discussies – op zijn minst ten dele – ten doel hebben een verschil van mening op kritische wijze tot een oplossing te brengen, menen we dit model als een sjabloon te kunnen beschouwen van de cruciale taken die de bij het verschil van mening betrokken partijen in het oplossingsproces moeten uitvoeren. Ook al zouden taalgebruikers in alledaagse discussies niet al deze taken vervullen, of niet allemaal helemaal, dan blijft nog staan dat alle in het model gespecificeerde taken functioneel zijn voor het kritisch oplossen van een verschil van mening en dus eigenlijk op de een of andere manier hadden moeten worden uitgevoerd. Een van de toepassingsmogelijkheden van het model is dan ook om, juist in die gevallen waarin ze in de praktijk niet, niet expliciet of niet volledig in de tekst of discussie tot uitdrukking komen, deze zetten alsnog te identificeren.

Het is naar onze mening zelfs methodologisch verantwoord om bij het identificeren van argumentatieve zetten in de argumentatieve praktijk van het ideaalmodel voor kritische discussie gebruik te maken als het om zetten gaat die in aanleg of in werkelijkheid drogredelijk zijn. Zoals wij in eerdere publicaties hebben uiteengezet (zie bijvoorbeeld van Eemeren en Houtlosser, 2002), hebben discussianten die een verschil van mening op redelijke wijze willen oplossen de speelruimte om door strategisch te manoeuvreren hun eigen standpunt zo overtuigend mogelijk aan de man te brengen. Gesteld in onze terminologie bestaat dit strategisch manoeuvreren uit het retorisch exploiteren van de dialectische doelen die in de verschillende stadia van het kritische oplossingsproces moeten worden verwezenlijkt. Het manoeuvreren kan deugdelijk zijn, maar het kan ook ontsporen en drogredelijk worden. Omdat elke discussiezet die in het oplossingsproces moet worden gedaan op deze wijze openstaat voor strategisch manoeuvreren, kan elke zet ook ontsporen en drogredelijk worden. Juist omdat niet *van tevoren* te zeggen is of de dialectisch relevante zetten die in het oplossingsproces moeten worden gedaan *ook op deugdelijke wijze ten uitvoer zullen worden gebracht*, kan ook bij het identificeren van zetten die potentieel of werkelijk drogredelijk zijn gebruik worden gemaakt van het ideaalmodel van een kritische discussie.

Hoe stellen wij ons nu de identificatie voor van de zetten die volgens het ideaalmodel van een kritische discussie relevant zijn? In de verschillende uiteenzettingen die van het ideaalmodel zijn gegeven (bijvoorbeeld Van Eemeren en Grootendorst, 1984, 1992, 2000 en 2004) wordt in algemene zin aangegeven welke taken er in een kritische discussie moeten worden uitgevoerd, maar wordt niet elke zet die mogelijk een bijdrage kan leveren aan het oplossingsproces gespecificeerd. Volgens het overzicht van de openingsfase van een kritische discussie moeten de discussianten het bijvoorbeeld eens worden over het procedurele en materiële vertrekpunt van de discussie, maar welke zetten in deze fase tot een dergelijke overeenstemming kunnen leiden wordt niet nader gespecificeerd. Voor ons doel is het echter nodig wel over zo'n uitgewerkte specificatie te beschikken. We kunnen immers pas vaststel-

len of een bepaalde uitdrukking een bepaalde zet indiceert als eerst duidelijk is om welke zetten het precies kan gaan.

Het is uiteraard niet onze ambitie om in één keer *alle* zetten te specificeren waar een kritische discussie uit kan bestaan. Wat we wel willen, is een stapsgewijze specificatie geven van de zetten die in een bepaalde fase of subfase van de discussie een bijdrage kunnen leveren aan het vervullen van de specifieke taak die de discussianten in dat stadium van de discussie ten uitvoer moeten brengen. De heuristiek die wij hiertoe hebben ontwikkeld bestaat uit het gebruik van *dialectische profielen*. Deze heuristiek is geïnspireerd op het idee van *dialogprofielen* dat Walton en Krabbe in verschillende publicaties hebben gepresenteerd en toegepast (Walton, 1989; Walton en Krabbe, 1995; Krabbe, 1992, 1999). Walton en Krabbe verstaan onder een ‘dialogoprofiel’ “a connected sequence of moves and countermoves in a conversational exchange of a type that is goal-directed and can be represented in a normative model of dialogue” (Walton, 1999: 53; Krabbe, 1999: 2). In dezelfde geest vatten wij een dialectisch profiel op een meer specifieke wijze op als een sequentieel patroon waarin de zetten worden gespecificeerd die de partijen in een bepaalde fase of subfase van een kritische discussie moeten – of mogen – doen om een bepaald dialectisch doel te verwezenlijken. In de volgende paragraaf lichten we toe wat we hiermee bedoelen door te laten zien hoe de zetten in een bepaalde fase van een kritische discussie met behulp van een dialectisch profiel kunnen worden gespecificeerd. Daarna gaan we in op de identificatie van de woorden en uitdrukkingen die een indicatie van deze zetten kunnen vormen.

3. *Dialectische profielen van sequenties van zetten in een kritische discussie*

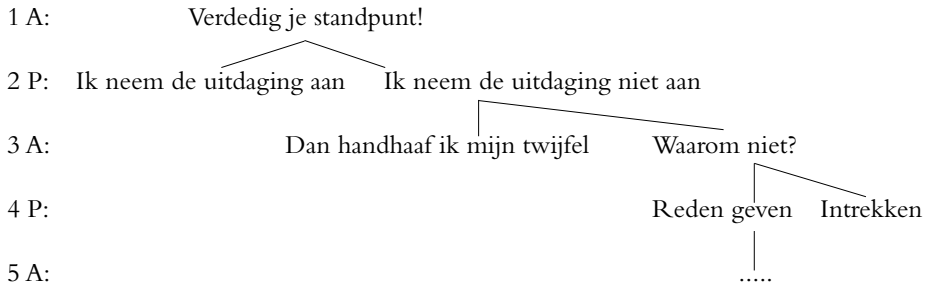
Ter toelichting van wat we onder een dialectisch profiel verstaan, bespreken we een voorbeeld van het opstellen van een dialectisch profiel. Het gaat in dit profiel om de wijze waarop in de openingsfase van een kritische discussie overeenstemming kan worden bereikt over de bewijslast voor het standpunt dat in de confrontatiefase naar voren is gebracht. In het eenvoudigste geval, waarin het standpunt in de confrontatiefase uitsluitend op twijfel stuit en er dus sprake is van een niet-gemengd verschil van mening, bestaat de overeenstemming die in de openingsfase over de bewijslast voor dit standpunt moet worden verkregen er ofwel uit dat de protagonist dit standpunt zal gaan verdedigen ofwel dat hij dit niet zal doen. Maar wat voor deliberatie leidt tot een van deze conclusies?³ Welke zetten kunnen de partijen in elk van de onderscheiden gevallen doen om een van deze conclusies te bereiken?

Wat bij het opstellen van het profiel van deze deliberatie eerst besloten moet worden is welke partij de deliberatie moet initiëren en door middel van wat voor zet dat moet gebeuren. De procedure voor het voeren van een kritische discussie houdt in dat de partij die in de confrontatiefase van de discussie een standpunt naar voren heeft gebracht (laten we zeggen P) in de openingsfase door de andere partij (A) mag worden uitgedaagd zijn standpunt te verdedigen (zie Van Eemeren en Grootendorst, 2004). Als de uitdaging een feit is, moet P reageren. Hij kan de uitdaging aannemen of weigeren hem aan te nemen. Als hij de uitdaging aanneemt, is de deliberatie daarmee meteen beëindigd: de conclusie is dat P zijn standpunt zal verdedigen. Als P weigert de uitdaging aan te nemen, mag A daarop reageren. Dat kan hij op twee manieren doen. A kan in de eerste plaats eisen dat P zijn standpunt intrekt en zijn twijfel aan P's standpunt handhaven. In feite is de deliberatie dan ook beëindigd. In de tweede plaats kan A ook aan P vragen *waarom* deze meent zijn standpunt niet te hoeven

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

verdedigen. In reactie op dit verzoek kan P vervolgens ofwel alsnog zijn standpunt intrekken ofwel een reden geven waarom hij vindt dat hij zijn standpunt – hier en nu – niet hoeft te verdedigen. De deliberatie kan dan nog verder doorgaan over de redengeving van P. Als reden voor het niet willen verdedigen van zijn standpunt zou P bijvoorbeeld kunnen zeggen dat het hem juist goed lijkt als A, die zo goed kan argumenteren, als advocaat van de duivel optreedt en het standpunt probeert te verdedigen. A moet hier dan weer op reageren, enzovoort. Vooralsnog houden we het echter bij het volgende ‘aanvangsprofiel’:

(1)

Op deze manier worden in een dialectisch profiel de zetten weergegeven die in de openingsfase van de discussie relevant zijn voor het tot overeenstemming komen over het wel of niet aanvaarden van de bewijslast voor een standpunt.

4. Het vaststellen van het materiële vertrekpunt van de discussie

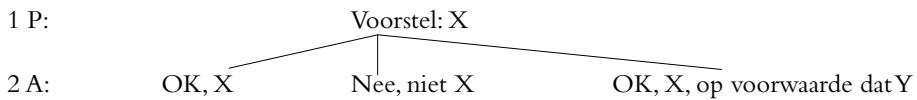
Aan de hand van twee uitgebreidere gevallen zullen we nu uitleggen hoe we in het onderzoek naar de indicatoren van argumentatieve zetten te werk gaan met het gebruik van dialectische profielen. In deze paragraaf concentreren we ons eerst op indicatoren van de zetten die in de openingsfase van een kritische discussie kunnen worden gedaan om het gemeenschappelijke materiële vertrekpunt van de discussie vast te stellen – in dialectische termen: de verzameling wederzijdse concessies.

Net als de deliberatie over het wel of niet aanvaarden van de bewijslast, moet de deliberatie over het vaststellen van het gemeenschappelijke materiële vertrekpunt voor de discussie ergens beginnen. Wie moet de eerste zet doen en wat houdt die zet in? Anders dan bij de deliberatie over de aanvaarding van de bewijslast, is er bij de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie geen procedurele regel die voorschrijft welke partij de deliberatie moet initiëren. Dat moeten de discussianten zelf beslissen. Laten we aannemen dat partij P de deliberatie initieert. Hoe kan hij daarbij te werk gaan? Als we ons het materiële vertrekpunt van de discussie voorstellen als een verzameling gedeelde proposities en het tot stand komen van die verzameling als een stapsgewijs proces waarin telkens over één propositie wordt onderhandeld, dan komt een initiële zet in de deliberatie over het gemeenschappelijke vertrekpunt neer op het doen van een voorstel om een bepaalde propositie ('X') als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen.

Hoe kan A reageren op het voorstel om propositie X als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen? Gegeven dat het gezamenlijke doel is zo snel mogelijk tot een gemeenschappelijk vertrekpunt van de discussie te komen, zou A op zijn efficiëntst handelen door het voorstel van P te accepteren. Het zal echter duidelijk zijn dat A allerlei goede redenen kan hebben om dat niet te doen. Hij heeft ook geen enkele verplichting om dat te doen. In de openingsfase van een kritische discussie heeft elk van de partijen, dus ook A, immers het onvoorwaardelijke recht om welke voorgestelde propositie dan ook af te wijzen. Er is echter nog een derde mogelijkheid. A kan het voorstel van P ook *voorwaardelijk* als gedeeld uitgangspunt aanvaarden. Daarmee bedoelen we dat A zich bereid verklaart propositie X als gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen maar pas als P dan ook een tegenvoorstel inwilligt. A zou het voorstel van P bijvoorbeeld kunnen aanvaarden op voorwaarde dat P bereid is een andere propositie ('Y') als een gedeeld uitgangspunt te behandelen. Om allerlei redenen kan het voor A opportuun zijn om naast P tegelijk ook propositie Y als uitgangspunt te laten aanvaarden. De meest voor de hand liggende reden is dat A met behulp van propositie Y tegenwicht kan bieden voor zijn eigen aanvaarding van propositie X. Dit kan bijvoorbeeld zo zijn omdat Y restricties stelt aan het argumentatieve gebruik dat P van propositie X kan maken of omdat Y kan dienen om in een gemengd geschil het standpunt te verdedigen dat tegenover dat van P staat.

Het initiële voorstel van P en de drie potentiële reacties van A constitueren samen de zetten die in de eerste ronde van de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie kunnen worden gedaan.⁴ Deze eerste ronde kan als volgt in een dialectisch profiel worden weergegeven:

(2)

Op basis van dit profiel van de eerste ronde van de zetten in de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie kan de analysator zich een aantal theoretisch gemotiveerde verwachtingen vormen die hem behulpzaam kunnen zijn bij het reconstrueren van dergelijke deliberaties in een argumentatieve tekst of discussie. Om dit theoretische aanknopingspunt ten volle te kunnen benutten, moet de analysator uiteraard ook in staat zijn de manifestaties van deze zetten in de argumentatieve praktijk te identificeren en de reconstructie van die zetten op empirisch-linguïstische gronden te rechtvaardigen als zetten in de openingsfase van een kritische discussie. Daarom is het belangrijk om te onderzoeken wat de mogelijke verbale indicatoren van deze zetten zijn. We beperken ons hier vanzelfsprekend tot enkele algemene observaties.

De eerste observatie met betrekking tot woorden en uitdrukkingen die mogelijke indicatoren zijn van argumentatieve zetten is dat niet elke zet in de praktijk altijd voorzien is van een ondubbelzinnige indicator. Wij stellen ons de verschillende soorten indicatoren voor als punten op een schaal die loopt van de expliciete verbale indicatoren ('Hierbij breng ik het standpunt naar voren dat ...') en de iets minder expliciete maar toch nog tamelijke concrete indicatoren ('Ik heb hiervoor twee argumenten ...') via abstractere functionele indicatoren (zoals de klasse van taalhandelingen waartoe de zet kan worden gerekend) en formele indi-

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

catoren (zoals de grammaticale wijs van de zin waarmee de zet wordt gedaan) naar een totale afwezigheid van indicatoren. Sommige zetten bevatten normaal gesproken wel verbale indicatoren (standpunten zijn een goed voorbeeld), andere niet. Van deze laatste categorie zetten is P's voorstel om propositie X als een gedeeld uitgangspunt van de discussie te behandelen in bovenstaand profiel een goed voorbeeld.

Expliciete voorstellen om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen zijn uiteraard schaars. De wijze waarop zo'n voorstel zich normaal gesproken manifesteert is dat de ene gesprekspartner de andere vraagt of die 'ook niet vindt dat X het geval is'. De enige indicator is in zo'n geval de vragende wijs van de zin. De vragende wijs kan echter ook indicatief zijn voor veel andere typen zetten. Daarom is er veel aanvullende informatie nodig is om de reconstructie van zo'n vraag als een voorstel om een propositie als uitgangspunt van de discussie te behandelen te verantwoorden.⁵ Hiervan getuigen de vragen die gesteld worden door de dokter in het volgende discussiefragment dat is ontleend aan *Reconstructing argumentative discourse* (Van Eemeren et al., 1993: 56-57):

(3)

- Patiënt: Ik wil niet dat ze ((mijn ouders)) iets met mijn leven te maken hebben, behalve misschien (...) veiligheid.
Dokter: Woon je thuis?
Patiënt: Ja.
Dokter: Betalen ze voor je?
Patiënt: Jaa.
Dokter: Hoe kunnen ze dan niets met je leven te maken hebben?

De eerste twee zetten van de dokter zijn vragen. Dat is alles wat je op grond van de vorm van deze zetten kunt zeggen. Het idee dat de dokter zijn vragen stelt om concessies van de patiënt te verkrijgen waarmee hij diens standpunt kan weerleggen is niet te rechtvaardigen door te verwijzen naar verbale indicatoren, want die zijn er niet. Een dergelijke rechtvaardiging moet in dit geval uit een andere bron komen, bijvoorbeeld uit de gespreksanalyse, waarin in dergelijke discussieachtige interacties bepaalde standaardpatronen worden onderkend (in dit geval het patroon van de *punch-line refutation*).

Er zijn natuurlijk ook gevallen waarin een impliciet voorstel om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen op een meer uitdrukkelijke manier functioneel wordt geïndiceerd, bijvoorbeeld door het te presenteren met behulp van een retorische vraag, zoals in het volgende voorbeeld uit *Standpunten in een kritische discussie* (Houtlosser, 1995: 259):

- (4) Het is toch niet mijn schuld dat ik er lekkerder uitzie dan Ellen van Langen?
(Stella Jongmans, *de Volkskrant*, 10 januari 1994)

Een retorische vraag stellen is een heel gewone manier om een voorstel te doen om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden. Ook met retorische vragen is echter het probleem dat ze ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt, bijvoorbeeld om een standpunt naar voren te brengen. De laatste vraag van de dokter in discussiefragment (3) is hier een voorbeeld van. Het (indirecte) standpunt is daar dat de patiënt zich helemaal niet

kan veroorloven te zeggen dat zijn ouders niet met zijn leven te maken hebben. Een ander voorbeeld is:

(5) Hoe zou Henk dat moeten weten? Hij is daar nooit geweest ...

Ook hier is het niet de aanwezigheid van een verbale indicator die beslissend is voor de interpretatie van de retorische vraag als een standpunt (zo'n indicator is er namelijk niet). De belangrijkste aanwijzing wordt in dit voorbeeld gevormd door het feit dat de uitspraak die op de retorische vraag volgt redelijkerwijs moet worden opgevat als een argument dat naar voren is gebracht om de voorafgaande indirecte bewering dat Henk niets van de betreffende zaak weet te ondersteunen (zie Van Eemeren, 1986; Slot, 1993; Houtlosser, 1995).

Een retorische vraag stellen bevindt zich ergens halverwege tussen het doen van een expliciet voorstel om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden en het zonder verdere omhaal aan een propositie *toekennen* van de status van uitgangspunt. Wie het laatste doet, loopt vooruit op de aanvaarding van zijn voorstel om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden zonder de moeite te nemen dat voorstel ook werkelijk te doen. Er zijn hier twee mogelijkheden te onderscheiden: (a) de betreffende propositie wordt gewoon *gebruikt* als een uitgangspunt, dat wil pragma-dialectisch gezien zeggen als argument in de argumentatiefase, zonder dat de partij die de propositie op deze wijze gebruikt er enig teken van geeft te vermoeden dat de andere partij die propositie geen aanvaardbaar uitgangspunt acht; (b) de betreffende propositie wordt expliciet *gepresenteerd* als een reeds gedeeld uitgangspunt. In geval (a) is het feit dat er wordt geargumenteed in feite de enige indicatie dat er – althans volgens degene die argumenteert – sprake is van een reeds aanvaard uitgangspunt. In geval (b) blijken er vaak expliciete indicatoren te worden gebruikt. Grappig genoeg zijn dit precies het soort indicatoren dat onmiddellijk duidelijk maakt dat het als gedeeld gepresenteerde uitgangspunt in werkelijkheid helemaal geen gedeeld uitgangspunt is: 'Het lijkt geen twijfel dat ...', 'Iedereen weet dat ...' en 'We zijn het er uiteraard allemaal over eens dat ...'. Als werkelijk duidelijk zou zijn dat iedereen – inclusief de gesprekspartner (of lezer) – het over iets eens is, dan hoeft de gesprekspartner (of lezer) daar immers niet meer van op de hoogte te worden gesteld (zie ook Houtlosser, 1995: 113, 136).

Wat valt er te zeggen over de indicatoren van de reacties op het voorstel van P om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen? Anders dan het voorstel zelf, bevatten de in het profiel gespecificeerde reacties op dit voorstel vaak wel verbale elementen die – onder bepaalde voorwaarden – als indicatoren van deze zetten kunnen worden beschouwd. Van de drie gespecificeerde reacties gaan acceptaties van het betreffende voorstel vaak vergezeld van *markers* zoals 'oké', 'zeker', 'inderdaad', 'dat is waar', enzovoort, en weigeringen om zo'n voorstel te aanvaarden van uitdrukkingen zoals 'nee', 'nee hoor', 'helemaal niet', enzovoort. Maar deze simpele indicatoren zijn zeker niet allemaal zo dat de analyseraar zich er simpelweg op kan verlaten. Uitdrukkingen als 'oké' en 'niet' bijvoorbeeld worden nog voor vele andere doeleinden gebruikt dan het aanvaarden respectievelijk verwerpen van een voorstel om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt te beschouwen.

Anders ligt dat bij de indicatoren die reacties vergezellen van een voorwaardelijke aanvaarding van het voorstel om een bepaalde propositie als uitgangspunt te behandelen. In het dialectische profiel is deze zet gespecificeerd als een combinatie van de aanvaarding van de ene propositie (X) en een voorstel tot aanvaarding van de andere (Y). Hoe vreemd dit op het

eerste gezicht ook moge lijken, in de argumentatieve praktijk wordt deze gecombineerde zet vaak in ongeveer deze vorm gedaan en ook vaak expliciet geïndiceerd. De gebruikte indicator ('maar', 'hoewel', 'niettemin') wijst er in zulke gevallen op dat er een conditionele relatie bestaat tussen de samenstellende delen van de gecombineerde zet.

Het connectief 'maar' heeft al aan menige linguïstische analyse blootgestaan. De bekendste is de standaardanalyse van Ducrot et al. (1980), die inhoudt dat 'maar' (bij Ducrot 'mais') in de constructie 'X maar Y' een verbinding tot stand brengt tussen een pro-argument, X, dat vanuit een bepaald gezichtspunt voor een bepaald type conclusies pleit en een tegenargument, Y, dat vanuit een ander gezichtspunt tegen dit type conclusies pleit en dat tevens tot uitdrukking brengt dat het tegenargument Y het pro-argument X 'overstemt'. Deze analyse is rechtstreeks van toepassing op de gecombineerde zet van voorwaardelijke aanvaarding die in ons dialectische profiel is gespecificeerd. De belangrijkste reden waarom partij A uitsluitend bereid is propositie X als uitgangspunt te aanvaarden als propositie Y ook als uitgangspunt wordt aanvaard, is immers dat propositie Y in Ducrots zin kan worden gebruikt om het argumentatieve gebruik dat partij P van propositie X kan maken te 'overstemmen' – of op zijn minst te neutraliseren.⁶ Als 'maar' gebruikt wordt zoals Ducrots analyse aangeeft, indiceert het de zet die wij in ons profiel als de voorwaardelijke acceptatie van een gedeeld uitgangspunt hebben aangeduid.

Wij denken overigens dat onze analyse van 'X maar Y' als een indicatie van de zet waarin een propositie voorwaardelijk als uitgangspunt van de discussie wordt aanvaard als een *spin-off* in ten minste zes opzichten meer licht kan werpen op Ducrots standaardanalyse. Ten eerste verklaart onze analyse hoe het mogelijk is dat een spreker of schrijver in Ducrots opvatting tegelijkertijd propositie X en propositie Y aanvaardt, in weerwil van de tegengestelde argumentatieve 'oriëntaties' van die proposities – X en Y worden in onze analyse niet als *argumenten* aanvaard maar simpelweg als proposities die een uitgangspunt voor de discussie kunnen vormen. Ten tweede kan onze analyse ook verklaren waarom het gebruik van 'maar' nodig is om deze proposities ook als die inhoudelijk niet aan elkaar tegengesteld zijn met elkaar 'in het reine te brengen' – hoewel X en Y in de openingsfase van de discussie als proposities zijn aanvaard, zijn ze niet aanvaard omwille van hun positionele inhoud maar omwille van hun argumentatieve potentieel, dat in de argumentatiefase van de discussie te gelde kan worden gemaakt. Ten derde verklaart onze analyse waarom het pro-argument X en het tegenargument Y in Ducrots analyse verschillende gezichtspunten veronderstellen: in onze analyse wordt X voorgesteld door de ene partij en Y door de andere partij. Ten vierde maakt onze analyse duidelijk dat er een specifieke relatie is tussen die twee gezichtspunten – de partijen die in onze analyse deze gezichtspunten vertegenwoordigen zijn opponenten in één en hetzelfde geschil. Als een gevolg hiervan kan, ten vijfde, propositie Y niet alleen als argumentatief relevant worden gekarakteriseerd, zoals in Ducrots analyse, maar tevens als interactioneel relevant: de partij die voorstelt om propositie Y als een uitgangspunt te behandelen *reageert* immers op het voorstel van de andere partij om propositie X als een uitgangspunt te behandelen. Ten zesde verklaart onze analyse waarom het tegenargument Y in Ducrots analyse het pro-argument X 'overstemt' – of op zijn minst neutraliseert (zie Snoeck Henkemans, 1995: 285–286): omdat propositie X in onze analyse door partij A aanvaard wordt terwijl die propositie een zeker argumentatief potentieel heeft voor het standpunt van de andere partij, mag worden verondersteld dat de voorwaarde om tevens propositie Y als uitgangspunt te aanvaarden door partij A wordt gesteld omdat hij aanneemt dat Y een minstens even groot argumentatief potentieel heeft ten faveure van zijn eigen standpunt als X

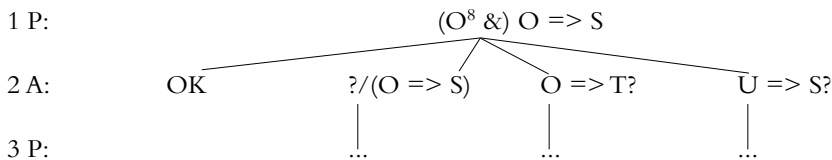
ten faveure van het standpunt van de andere partij. Het zou nutteloos zijn een voorstel voor een bepaald uitgangspunt te doen als dat een minder groot argumentatief potentieel had dan het uitgangspunt waar het tegenover wordt gesteld.

5. *Indicatoren van een causale argumentatie en van de reacties daarop*

In deze paragraaf doen wij enkele observaties aangaande de zetten die een rol spelen in de eigenlijke toetsingsprocedure. We concentreren ons daarbij op de zetten in de procedure die van toepassing is als er een causale argumentatie van het type ‘van oorzaak naar gevolg’ naar voren wordt gebracht.

In dit type causale argumentatie wordt gesteld dat een bepaalde toestand of gebeurtenis tot de toestand of gebeurtenis zal leiden of heeft geleid die in het standpunt wordt vermeld. De presentatie van zo'n argumentatie door de protagonist van het te verdedigen standpunt is de eerste zet in de procedure. De antagonist kan in reactie hierop de argumentatie aanvaarden (1) of de argumentatie betwisten door (2) te vragen of de veronderstelde oorzaak de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis wel veroorzaakt, (3) te vragen of de veronderstelde oorzaak niet eerder (of uitsluitend) een andere toestand of gebeurtenis tot gevolg heeft dan de toestand of gebeurtenis die in het standpunt wordt vermeld en (4) te vragen of de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis niet eerder (of zelfs uitsluitend) wordt veroorzaakt door een andere dan de veronderstelde oorzaak.⁷ In zijn weerwoord kan de protagonist op een of meer van deze kritische vragen reageren. Hieronder staat het dialectische profiel, waarin ‘S’ en ‘T’ de toestanden of gebeurtenissen zijn, ‘O’ en ‘U’ de veronderstelde oorzaken, ‘=>’ ‘leidt tot’ betekent, ‘?’ aan het begin van een formulering ‘Ik betwijfel of’ en ‘?’ aan het eind van een formulering de vragende wijs:

(6)

Er zijn heel veel uitdrukkingen die naar een causale relatie verwijzen. Deze uitdrukkingen kunnen onder bepaalde voorwaarden ook als indicator dienen van de zet waarin een causale argumentatie wordt gepresenteerd (Snoeck Henkemans, 2001). Sommige uitdrukkingen benoemen de causale relatie expliciet, zoals ‘is de oorzaak van’, ‘heeft als effect’, ‘heeft tot gevolg’, ‘is een middel tot’, ‘maakt dat’, ‘leidt tot’, enzovoort. Andere uitdrukkingen verwijzen impliciet naar de causale relatie, bijvoorbeeld doordat er een bepaald aspect van de causale relatie wordt benoemd. Tot deze laatste groep behoren uitdrukkingen die een proces weergeven dat een bepaald resultaat produceert, zoals ‘opwekken’, uitdrukkingen die verwijzen naar de plotselinge wijze waarop een bepaalde toestand of gebeurtenis tot stand is gekomen, zoals ‘opeens’ en ‘in één klap’, uitdrukkingen die naar een toekomstig resultaat verwijzen, zoals ‘zal voortbrengen’, ‘is een garantie voor’ en ‘is te verwachten dat’, en uitdrukkingen die de onvermijdelijkheid van een bepaalde gebeurtenis benadrukken, zoals ‘noodzakelijkerwijs’.

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

We geven slechts één voorbeeld om duidelijk te maken dat zo'n impliciete indicator toch heel sterk indicatief kan zijn:

- (7) Plaatselijke bestuurders beginnen te sidderen als ze horen dat Zhu Rongji in aantocht is. China's nieuwe premier deinst er niet voor terug om incompetent ambtenaren op staande voet te ontslaan. (...) In de Chinese politiek, die berust op prudentie en rechtvaardigheid in de leer, lijkt zo'n weinig subtiele aanpak een garantie voor een snelle val (*de Volkskrant*, 18 maart 1998)

In dit voorbeeld neemt de schrijver het standpunt in dat Zhu Rongji's politieke carrière spoedig ten einde zal zijn. Hij verdedigt dat standpunt door te wijzen op Zhu Rongji's harde optreden tegen incompetent ambtenaren. Omdat de Chinese politiek berust op prudentie en rechtvaardigheid in de leer, zal een dergelijke weinig subtiele aanpak volgens de schrijver onvermijdelijk leiden tot een snelle val.

De volgende zinnen in het dialectische profiel betreffen de kritische vragen die in reactie op de causale argumentatie kunnen worden gesteld. Opmerkelijk is dat het niet zozeer deze vragen zijn die men in de argumentatieve praktijk regelmatig aantreft, maar de *negatieve antwoorden* op die vragen. Critici hebben er blijkbaar moeite mee een verschil van mening op dit niveau ongemengd te houden. Een negatief antwoord op de eerste vraag zou zijn dat de in het argument genoemde oorzaak de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis niet veroorzaakt. Uitdrukkingen die rechtstreeks of impliciet op een dergelijke negatieve beantwoording kunnen wijzen zijn 'leidt niet tot' en 'heeft niets te maken met'. Een voorbeeld:

- (8) Het is nooit bewezen dat je van roken kanker krijgt, zoon.

Op een soortgelijke wijze kunnen uitdrukkingen zoals 'leidt juist/eerder tot' en 'is eerder de oorzaak van' een negatief antwoord op de tweede kritische vraag indiceren. Uitdrukkingen die een indicatie kunnen vormen dat de derde kritische vraag negatief beantwoord wordt, zijn 'heeft een andere oorzaak' en 'wordt juist/eerder veroorzaakt door'.

In ons dialectisch profiel hebben wij de reactie van de protagonist op de kritische vragen van de antagonist oningevuld gelaten. Een voor de hand liggende kandidaat voor zo'n invulling is uiteraard een reactie waarin in een subargumentatie op een of meer van de kritische vragen een antwoord wordt gegeven of waarin het mogelijk al tot uitdrukking gebrachte negatieve antwoord van de antagonist wordt weerlegd. In de praktijk zal in de presentatie van de argumentatie vaak al op de kritiek van de antagonist worden geanticipeerd. In geschreven teksten – of gesproken monologen – is dat zelfs de gewone manier van doen. Omdat er geen antagonist beschikbaar is die in levenden lijve kritische vragen stelt of zelfs al negatieve antwoorden geeft, zal zo'n antagonist door de schrijver of spreker zelf in de tekst moeten worden opgevoerd. In elk geval spelen hierbij ten dele dezelfde soorten indicatoren een rol als in dialogische situaties, maar er zijn ook specifieke indicatoren die met name een indicatieve functie kunnen vervullen in een argumentatieve monoloog. Voorbeelden zijn uitingen die worden gebruikt om de lezer of luisteraar een tegenwerping in de mond te leggen, zoals 'nu zult u zeggen dat'.

6. Conclusie

In dit artikel hebben we laten zien hoe het opstellen van dialectische profielen van nut kan zijn bij het identificeren van de zinnen die in specifieke stadia van een kritische discussie kunnen worden gedaan. Op grond daarvan kunnen de uitdrukkingen worden geïnventariseerd die mogelijke indicatoren van deze zinnen zijn. Tot besluit willen we nog wijzen op een andere heuristische functie die het opstellen van dialectische profielen kan hebben, namelijk als hulpmiddel bij het identificeren van de verschillende vormen van strategisch manoeuvreren. Omdat strategisch manoeuvreren ook kan ontsporen, is het van belang de condities te formuleren waaronder zulke ontsporingen zich kunnen voordoen. Daarvoor moeten eerst de verschillende vormen van strategisch manoeuvreren worden geïdentificeerd waar die condities aan gesteld moeten worden. Het ontwerpen van dialectische profielen kan hierbij een nuttige rol spelen omdat elke zin in een dialectisch profiel de gelegenheid biedt om – in retorische richting – strategisch te manoeuvreren. Het opstellen van een dialectisch profiel is dus niet alleen een geschikt uitgangspunt voor een heuristiek om de zinnen te identificeren die in een bepaald discussiestadium dialectisch relevant zijn maar ook om de met die zinnen samenhangende vormen van strategisch manoeuvreren te identificeren die in een bepaald discussiestadium opportuun zijn.

Noten

- 1 Het project 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands' werd gesubsidieerd door NWO (projectnr. 200-41-012).
- 2 We willen Agnès van Rees alsmede de anonieme beoordelen van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* hartelijk bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.
- 3 Met het (niet als technische term bedoelde) woord *deliberatie* beogen we dat specifieke deel van een kritische discussie aan te duiden waarin de discussianten beraadslagen – of onderhandelen – over de materiële en procedurele uitgangspunten waarop zij zich voor de duur van de discussie vastleggen.
- 4 Na deze ronde zijn er allerlei voortzettingsmogelijkheden. Welke zich zal voordoen, hangt ten dele af van de reactie van A in de eerste ronde. Als A P's voorstel heeft aanvaard, is de betreffende *deliberatie* in feite voorbij en staat het P en A vrij om te doen wat maar passend is in dit stadium van de discussie (P kan, bijvoorbeeld, een *deliberatie* initiëren over het als uitgangspunt aanvaarden van een andere propositie en A kan dat ook doen). Als A heeft geweigerd P's voorstel te aanvaarden, kan P het opgeven (opnieuw kunnen P en A dan doen wat in dit discussiestadium maar passend is), maar P kan ook alsnog proberen te bewerkstelligen dat A propositie X als uitgangspunt aanvaardt en A vragen waarom hij niet bereid is propositie X als uitgangspunt te aanvaarden. Het staat A dan vrij de gevraagde toelichting te geven (die dan weer ter discussie kan komen te staan), maar hij is daar niet toe verplicht. Retorisch gezien, kan het voor A uiteraard wel opportuun zijn om zo'n toelichting te geven. Het is immers algemeen bekend dat er niet te discussiëren valt met iemand die zich niet op enig uitgangspunt wenst vast te leggen. Als A P's voorstel voorwaardelijk heeft geaccepteerd, kunnen soortgelijke voortzettingen plaatsvinden.
- 5 De mate van implicietheid van de communicatieve strekking van een taalhandeling is omgekeerd evenredig met de mate van contextuele informatie die de analysator nodig heeft om de reconstructie van die strekking te kunnen rechtvaardigen (Van Eemeren en Grootendorst, 1992).
- 6 Een verschil is wel dat in Ducrots analyse propositie Y niet eerst door partij A wordt *voorgesteld* maar gewoon wordt *gebruikt*.
- 7 Deze vragen zijn gebaseerd op drie van de vier kritische vragen die in Van Eemeren en Kruijer (1985: 58) worden geformuleerd. Hoewel het hier niet de plaats is om een nadere verantwoording van deze kritische vragen te geven, is de volgende korte toelichting misschien verhelderend: (2) is een vraag die de veronderstelde oorzakelijke relatie als zodanig ter discussie stelt ("Hoe kom je er nu in vredesnaam bij dat je van roken kanker zou krijgen?"), (3) en (4) kunnen als specificaties van (2) worden beschouwd. In (3) suggereert de antagonist dat de vermelde oorzaak niet een voldoende oorzakelijke voorwaarde is om het genoemde gevolg te doen

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

optreden: er zou ook een ander gevolg kunnen optreden dan het genoemde dat misschien zelfs onverenigbaar is met het genoemde gevolg (zoals in “De mensen zouden je toch ook wel eens extra leuk kunnen vinden als je af en toe een beetje onaardig tegen ze bent?” in reactie op “Ze hebben vast een hekel aan me, want ik ben soms zo onaardig tegen ze”). In (4) suggereert de antagonist dat de vermelde oorzaak niet een noodzakelijke oorzakelijke voorwaarde is om het genoemde gevolg te doen optreden: naast de genoemde oorzaak zouden er ook, of zelfs alleen maar, andere oorzaken kunnen zijn die tot het genoemde gevolg leiden (zoals in “Schizofreen word je toch door genetische aanleg, niet door een kille moeder?” in reactie op “Die wordt nog eens schizofreen, met zo’n kille moeder”). Zowel onder (3) als onder (4) kunnen uiteraard nog specifiekere vragen worden geformuleerd waarin naar bepaalde nuances van de genoemde aspecten van het gestelde oorzakelijke verband wordt gevraagd.

- 8 ‘O’ kan in deze fase van een kritische discussie niet meer aan kritische toetsing bloot komen te staan, aangezien ‘O’ al in de openingsfase van de discussie door de betrokken partijen als gemeenschappelijk uitgangspunt is aanvaard.

Bibliografie

- Ducrot, O., et al.** (1980). *Les mots du discours*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Eemeren, F.H. van** (1986). Dialectical analysis as a normative reconstruction of argumentative discourse. *Text* 6, 1-16.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (1984). *Speech acts in argumentative discussions. A theoretical model for the analysis of discussions directed towards solving conflicts of opinion*. Dordrecht/Berlijn: Foris/Mouton de Gruyter.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (1992). *Argumentation, communication, and fallacies. A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (2004). *A systematic theory of argumentation. The pragma-dialectical approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R., Jackson, S., & Jacobs, S.** (1993). *Reconstructing argumentative discourse*. Tuscaloosa/Londen: The University of Alabama Press.
- Eemeren, F.H. van & Houtlosser, P.** (2002). Strategic maneuvering in argumentative discourse: A delicate balance. In F.H. van Eemeren & P. Houtlosser (eds.), *Dialectic and rhetoric: The warp and woof of argumentation analysis* (pp. 131-159). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Eemeren, F.H. van, Houtlosser, P. & Snoeck Henkemans, A.F.** (2000). Indicatoren van dialectische geschilprofielen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 22, 112-125.
- Eemeren, F.H. van & Kruijer, T.** (1985). Het identificeren van argumentatieschema's. In: W.K.B. Koning (red.), *Taalbeheersing in Theorie en Praktijk* (pp. 55-66). Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Houtlosser, P.** (1995). *Standpunten in een kritische discussie. Een pragma-dialectisch perspectief op de identificatie en reconstructie van standpunten*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: IFOTT.
- Houtlosser, P.** (1997). Indicatoren van protagonisme. *Taalbeheersing* 19, 196-206.
- Houtlosser, P.** (2002). Indicators of a point of view. In: F.H. van Eemeren (ed.), *Advances in pragma-dialectics* (pp. 169-184). Amsterdam/Newport News, VA: Sic Sat/Vale Press.
- Krabbe, E.C.W.** (1992). So what? Profiles for relevance criticism in persuasion dialogues. *Argumentation* 6, 271-283.
- Krabbe, E.C.W.** (1999). Profiles of dialogue. In: J. Gerbrandy, M. Marx, M. de Rijke & Y. Venema (eds.), *JFAK. Essays dedicated to Johan van Benthem on the occasion of his 50th birthday, III* (pp. 25-36). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Slot, P.** (1993). *“How can you say that?” Rhetorical questions in argumentative texts*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: IFOTT.

- Snoeck Henkemans, A.F.** (1995) *But* as an indicator of counter-arguments and concessions. *Leuense Bijdragen* 84, 281-294.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2001). Argumentation, explanation, and causality: An exploration of current linguistic approaches to textual relations. In: T. Sanders, W. Spooren & J. Schilperoord (eds.), *Text representation. Linguistic and psycholinguistic approaches* (pp. 231-246). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2003a). Indicatoren van vergelijkingsargumentatie. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 25, 142-157.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2003b). Indicatoren van complexe argumentatie. In: L. van Waes, P. Cuvelier, G. Jacobs & I. de Ridder (red.), *Studies in Taalbeheersing 1* (pp. 428-436). Assen: Van Gorcum.
- Walton, D.N.** (1989). *Question-reply argumentation*. New York: Greenwood Press.
- Walton, D.N.** (1999). Profiles of dialogue for evaluating arguments from ignorance. *Argumentation* 13, 53-71.
- Walton, D.N., & Krabbe, E.C.W.** (1995). *Commitment in dialogue. Basic concepts of interpersonal reasoning*. Albany, NY: State University of New York Press.